

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması haqqında

Piriyev Sənan Məhəmməd oğlu

**“Müəssisənin maliyyə nəzarəti sistemində qeyri-dövlət nəzarətinin
rolunun artırılması istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:
iqtisad elmləri namizədi
professor A.M.Kərimov

Magistr proqramının rəhbəri:
dosent R.A.İbrahimova

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
Professor Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI-2017

Mündəricat

Giriş	3
Fəsil 1. Müəssisənin maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları ...	8
1.1 Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri əsasları	8
1.2 Müəssisənin fəaliyyətində maliyyə nəzarəti və onun prinsipləri.....	17
1.3 Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində qeyri-dövlət nəzarətinin təşkili və fəaliyyət istiqamətlər.....	24
Fəsil 2. Müəssisənin maliyyə nəzarəti sisteminə qeyri-dövlət nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	32
2.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətlərinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	32
2.2 Audit fəaliyyəti qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi.....	38
2.3 Beynəlxalq aləmdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və onun müqayisəli təhlili.....	45
Fəsil 3 Müəssisələrdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri.....	51
3.1 İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin müvəffəqiyyətlərinin Azərbaycan reallığına tətbiqi imkanları.....	51
3.2 Müəssisələrdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	59
3.3 Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının effektivliyinin artırılması məqsədilə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları.....	64
Nəticə və təkliflər.....	68
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	70
PE3HOME.....	72
Summary.....	74
Referat.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Xüsusən, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərindən fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar nəzarət mexanizmi idarəetmənin tərkib hissəsi hesab edərək, bazar iqtisadiyyatına əsas elementi kimi tətbiq edilməyə başlandı. Bu zaman idarəetməni bazar iqtisadiyyatının elementi olmaqla, ümumilikdə, istehsal və kommertiya fəaliyyəti üzrə dövlət nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti hesab edilən audit nəzarəti formasında çıxış edir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müxtəlif yeni xidmət sahələrinin ölkəmizdə formalaşması və buna müvafiq olaraq həmin təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmaq zərurəti burada baş verən müxtəlif maliyyə nəticələrinin təhlili, maliyyə sağlamlaşdırılması və bir çox tədbirlərin eləcə də maliyyə sabitliyi təmin olunması müəssisələrdən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin sahə kimi formalaşmasını zəruri etdi.

Maliyyə nəzarətinin icra edilməsi zamanı hər şeydən əvvəl, düzgün və səmərəli qərarların qəbul edilməsi baxımından idarəetmə obyektinin şəffaflığının təmin edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə idarəetmə obyektində şəffaflıq, xüsusilə informasiya şəffaflığının təmin edilməsi anlayışının mahiyyətini açıqlamaq zəruri hesab edirik. Ümumilikdə, hər hansı bir təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi dedikdə, onun qaydaya salınması daim fəaliyyətinin qurulması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində daima müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icrası üzrə düzgün qərarların qəbul edilməsini özündə əks etdirir. Bu istiqamətdə idarəetmə obyektinin fəaliyyətindən düzgün qərarın qəbul edilməsi üçün ona müəyyən yönəldici təsir göstərməsi ehtiyac yaranır. Bu təsirlər isə idarəetmə dövrü ərzində təsərrüfat subyektinin idarə oluna bilməyən fəaliyyətinin hansı formada olması haqqında fikir formalaşdırmağa imkan verir. Onun nə dərəcədə idarə oluna bilmə dərəcəsini müəyyənləşdirərək idarəetmə obyektində informasiya təminatının şəffaflığı müəyyən edilməsi öz əksini tapır.

Müasir dövrdə auditin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi tətbiq edilməsində və iqtisadiyyat müxtəlif sahələri üzrə tətbiqi mühüm rol oynayır. Belə ki, auditi icra etdiyi xidmətlərin çoxşaxəli olması və özündə auditor xidmətləri ilə yanaşı, məsləhət konsaltinq xidmətlərini də əks etdirməsi, onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Belə olduqda isə xidmət sahəsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, sənayenin, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin inşasından da irəli gələrək aktual hesab edilir. Buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında audit fəaliyyətinin rolunun müəyyənləşdirilməsində onun göstəricilər sisteminin təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər isə ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üzrə etibarlı və iqtisadi göstəricilər sisteminin formalaşmasında və eləcə də xidmət sahəsinin inkişafında və bu istiqamətdə formalaşan problemlərin həll edilməsində zəruridir. Bütün bu sadaladıqlarımızı əsasən qeyd edə bilərik ki, tədqiqat işi olduqca aktual hesab edilir.

Tədqiqatın məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələr. Tədqiqat işinin məqsədini müəssisələrdə maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun daha da artırılması və bu istiqamətdə auditorların iqtisadi təhlil və müəssisələrinin maliyyə və mühasibat nəticələrinin yoxlanılması ilə əlaqədar icra etdiyi fəaliyyət təşkil edir. Bu məqsədlərə uyğun formada müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin ölkəmizdə əhəmiyyətinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi ;
- müəssisələrin maliyyə fəaliyyətində, qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və buna müvafiq olaraq audit fəaliyyətinin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi təhlil edilməsi ;
- beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək istifadə edərək qeyri-dövlət maliyyə nəzarət mexanizminin ölkəmizdə tətbiqi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;

- inkişaf etmiş ölkələrdə audit fəaliyyət sistemi üzrə bir tarixi dövr ərzində əldə edilən nailiyyətlərin Azərbaycan reallığında tətbiqi və bu istiqamətdə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üsulları ;
- müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində effektivliyin artırılması üçün auditor fəaliyyətinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ölkəmizdə və eləcə də beynəlxalq aləmdə auditor fəaliyyətinin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sistemi kimi təşkil olunmasında mühüm rol oynayan beynəlxalq təşkilatlar və eləcə də audit firmalarla təşkil edir. Predmetini isə bu müəssisələrin auditor fəaliyyətinin rolunun daha da artırılması məqsədilə ümumilikdə bu sahənin nəzəri metodoloji konsepsiyaları təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını isə ümumilikdə maliyyə nəzarəti və qeyri maliyyə nəzarəti istiqamətində tarixi dövr ərzində müxtəlif iqtisadçıların söylədiyi fikirlər və mövcud yanaşmalar , həmçinin, Azərbaycanda audit fəaliyyətinin təşkil olunması ilə əlaqədar qəbul edilən qanunvericilik aktları və normativ sənədlər və beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə qəbul edilən qanunlar təşkil edir. Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, müqayisə , analiz və bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Tədqiqat işindən bir sıra ədəbiyyatlardan və statistik göstəricilərdən, eləcə də audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektlərində fəaliyyətinin idarə edilməsində onun rolunun müəyyənləşdirilməsi cəhətdən. internet saytlarında və müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində olan bir çox məsələləri araşdırılmış və buna müvafiq olaraq bəzi fikirlər səsləndirilmişdir ki, bunları daha

da elmi yenilik kimi nəzərə almaq məqsədəuyğun hesab edilərdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- ✓ Azərbaycanda audit fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirəcək, xarici ölkələrin təcrübəsini ümumiləşdirmiş və bu istiqamətdə metodoloji aspektlərini təhlil edilərək əsaslandırılmışdır ;
- ✓ Təsərrüfat subyektlərində audit fəaliyyətinin təşkil olunması ilə əlaqədar müxtəlif auditor firmaları və sərbəst auditorların peşə ixtisas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir ;
- ✓ Auditor fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və Azərbaycandan yeni xidmət sahələrinin yaradılması üzrə bu fəaliyyətin düzgün tətbiqi istiqamətində müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir ;
- ✓ Xarici ölkələrin təcrübəsinə istinad edilərək ölkəmizdə auditor fəaliyyətinin qeyri -dövlət maliyyə nəzarəti kimi tətbiqi imkanlarının şərh edilmiş və bu istiqamətdə fəaliyyətin səmərəliliyinin əldə edilməsi üçün təkliflər vermişdir ;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində təhlil edilən məsələlər Azərbaycanda audit fəaliyyətinin səmərəli formada təşkilində və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi nöqtəyi nəzərindən. tövsiyə rolunu oynaya bilər. Bununla yanaşı, ölkəmizdə sosial iqtisadi inkişafa aid müxtəlif dövlət proqramlarında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısı, istinad edilən mənbələrdən ibarətdir. Tədqiqat işinin quruluşu aşağıdakı kimidir :

“Müəssisənin maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları fəslində ümumilikdə, maliyyə nəzarətinin nəzəri əsaslarla şərh edilmiş və dövlət maliyyə nəzarətinin istiqamətləri, həmçinin müəssisələrin fəaliyyətində onun rolu olan və

eləcə də qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

“Qeyri-dövlət nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi” adlı 2-ci fəsildə isə ancaq bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri və ya bununla əlaqədar fəaliyyətin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, həmçinin auditor fəaliyyəti üzrə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə imkanları təhlil edilmişdir.

“Müəssisələrdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri “ adlı üçüncü fəsildə isə, ümumilikdə müəssisələrdə qeyri dövlət maliyyə nəzarətini təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyənləşdirilmiş və onların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində səmərəliliyinin əldə edilməsi və effektivliyin artırılması məqsədi ilə təkmilləşdirilmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

FƏSİL I. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri əsasları

Nəzarət sisteminin mühüm tərkib hissəsi hesab edilən maliyyə nəzarəti bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatında ümumilikdə, sosial iqtisadi proseslərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə siyasətinin yerinə yetirilməsinin və eləcə də maliyyə resurslarından səmərəli formada istifadəni özündə əks etdirən maliyyə nəzarətinin müasir dövrdə əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Başqa sözlə, maliyyə nəzarəti ölkədə ümumilikdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin, təşkilatların, eləcə də dövlətdən pul fondlarının bölüşdürülməsi həmçinin bir sıra digər məqsədlərlə əlaqədar nəzarəti ifadə edir. Maliyyə nəzarəti, maliyyə sisteminin, maliyyənin idarə edilməsində eləcə də maliyyə nəticələrinin qəbulu və bütövlükdə maliyyə fondlarının idarə və hərəkəti ilə bağlı prosesləri müşayiət edir. Maliyyənin nəzarətedici funksiyalarını təmsilçisi qismində çıxış edən maliyyə nəzarəti özündən müxtəlif maliyyə əməliyyatları üzrə səmərəliliyin və effektivliyin əldə olunması ilə əlaqədar pul axınlarını düzgün şəkildə idarə edilməsini və həmçinin maliyyə qanunvericiliyi ilə əlaqədar bütün məsələləri əhatə edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri metodoloji əsaslarına gəldikdə isə, əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki bu dövlətini ümumi idarəetmədə nəzarət funksiyasından irəli gəlir və dövlətin idarə edilməsi sistemində ictimai nəzarətin müxtəlif növlərini özündə birləşdirir. Dövlət maliyyə nəzarəti, dövləti idarə edilməsinin əsas tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, ümumilikdə bu istiqamətdə bütün məsələləri əhatə edir. Hər bir dövlət ümumilikdə maliyyə idarəetməsini daha səmərəli formada reallaşdırmaq məqsədilə düzgün və güclü maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasına səy göstərir. “Nəzarətin rəhbər prinsiplərinin Lima Bəyannaməsində” nəzarət ilə əlaqədar ifadədə söylənilmişdir ki, nəzarət əslində

bir məqsəd deyildir, o, tənzimləmə sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır və maliyyə nəzarətinin qarşısına məqsəd kimi qoyduğu əsas elementləri, ümumilikdə səmərəliliyi ilk qanunilik və mövcud qənaətçilik prinsiplərinin pozulması, idarəetmə ilə əlaqədar anlaşmazlıqlarına olması şəraitində yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə görülən tədbirlər sistemidir.

V.T.Batiçko maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar özünün “Maliyyə hüququ” kitabında bu anlayışı şərh edərkən söyləmişdir. Maliyyə nəzarəti, idarə və təşkilatların, eləcə də istehsal və qeyri istehsal sektorları üzrə maliyyə fəaliyyətinin bu istiqamətdə iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsinin qanuniliyi və ümumilikdə, hər bir sahə üzrə fəaliyyətdə iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi ilə icra edilən nəzarət növüdür.

Jikov və Opyonişev isə maliyyə nəzarətindən danışarkən bu prosesin düzgün daha dəqiq yerinə yetirilməsindən, müxtəlif müəssisələrin, təşkilatların, bankların rolunun daha dərinəndən araşdırılmağa ehtiyacı olduğunu vurğulamışlar. Bütün bununla yanaşı, maliyyə nəzarətinin düzgün həyata keçirilməsi məqsədi ilə ümumilikdə istehsalatın səmərəliliyini, vergi hesablanmasının düzgünlüyünü, büdcə vəsaitlərindən istifadənin bu prosesdə əhəmiyyətindən bəhs etmişdir.

İctimai təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirən maliyyə nəzarəti xüsusi bölgü prosesində əsas vəzifəsi kimi ictimai xidmət üzrə əhalinin bütün tələbatlarını ödəmək və eyni zamanda müxtəlif məhsulların bazar münasibətlərinə müvafiq formada bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə nəzarət çıxış edir.

İ.A. Belobjetski maliyyə nəzarətinə bu formada tərif vermişdir : maliyyə nəzarəti dedikdə, elə bir nəzarət sistemi düşülməlidir ki, bunun vasitəsilə ölkədə maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan orqan və təşkilatatlarda iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsi və maliyyə fəaliyyəti üzrə maliyyə əməliyyatlarının düzgün formada icra edilməsi mümkün olsun.

Danilevski maliyyə nəzarətinin məzmunundan bəhs edərkən hər şeydən əvvəl ümumi nəzarət sferasından istehsal, bölgü pul və müxtəlif kateqoriyalara aid etmişdir. O həmçinin qeyd etmişdir ki, dövlət maliyyə nəzarəti, əslində müxtəlif ölkələrdə dövlətlərin həyata keçirdiyi maliyyə siyasətinin bir parçası olmaqla, onun təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemini əks etdirir. Maliyyə nəzarətinin bir neçə aspektdən yanaşaraq müxtəlif formalarda şərh edir və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. Maliyyə nəzarəti idarəçiliklə əlaqədar qərarların qəbul etməsi prosesini və idarəetməni əsas mənbəyi kimi çıxış edir ;
 2. Maliyyə nəzarəti ümumi idarəçilik fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir ;
 3. Maliyyə nəzarəti, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zamanı onların faktiki vəziyyətinin yoxlanılması sistemi kimi çıxış edir. ;
 4. maliyyə nəzarəti idarəçilik qərarların qəbul edilməsində zəruri informasiyaların əldə edilməsində əsas mexanizm kimi mühüm rol oynayır ;
- nəzarətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadığını söyləmişlər.

Şoxin və Voronina isə maliyyə nəzarətini ümumilikdə müəssisələrin, təşkilatların, maliyyə fəaliyyətinin icra edilməsi zamanı bu prosesin səmərəli formada həyata keçirilməsi, eləcə də bu zaman dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi məqsədilə həyata keçirilən nəzarət sistemi kimi izah etmişlər.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda rolunun dəyişməsinə maliyyə nəzarətinin metodlarında və tətbiq edilmə mexanizmində də müəyyən dəyişiklərə səbəb olmuşdur. Buna müvafiq olaraq dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi kimi ümumilikdə maliyyə resurslarının qorunub saxlanması üzrə dövlət tərəfindən isə əsas öhdəliklərin icrası və bu istiqamətdə bir sıra prinsiplərə riayət olunmasından ibarətdir. Bu prinsiplər isə aşağıdakılardır:

1. Qanunilik prinsipi –Bu prinsip maliyyə nəzarətinin icra edilməsinin qanuni formada həyata keçirilməsi zaman normativ hüquqi aktlarını və tələblərini doğru formada yerinə yetirilməsini əks etdirir ;
2. Səmərəlilik prinsipi isə ümumilikdə alternativ qərarların işlənilib hazırlanması və onların içərisindən ən səmərəli olanı seçilməsinin ifadə edir. Səmərəlilik prinsipi özündə bir sıra məsələləri əks etdirir ki, bunlara nəzər salmaq :
 - ✓ Minimum məsrəflərlə maksimum məqsədlərə və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması ;
 - ✓ Məsrəflərlə faydalı səmərə arasında optimal nisbətənin yaradılması ;
 - ✓ qənaətciliklə istifadə etmək və qeyri məhsuldar məsrəflərdən kənarlaşmaq

Dövlət maliyyə nəzarətində sadaladığımız bu prinsipləri icra edilməsi məqsədilə maliyyə nəzarəti sistemlərinin təşkil edilməsində bir sıra tələblərə riayət olunmasını zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir :

- Qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya
- İnformasiya təminatı ;
- Daimilik və komplekslik ;
- Maliyyə nəzarəti üzrə inkişafının təkmilləşdirilməsi və fasiləsizliyinin təmin edilməsi ;
- Optimal mərkəzləşmə ;
- İqtisadi səmərəlilik ;
- Maliyyə nəzarəti üzrə son məqsədlərə nail olmaq nöqtəyi nəzərindən bütüncü prosesi çərçivəsində davam mənafeələrin vəhdətinin təmin edilməsi ;
- Dövlət maliyyə nəzarətinin hər bir subyektinə nəzarət edilməsi ;
- Prioritetlik ;
- Nəzarət planlarının məxfiliyi ;
- Nəzarətin vahidliliyi ;

Dövlət maliyyə nəzarəti qarşısında formalaşan məqsədlərə nail olunması üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir :¹

- Maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi və ümumilikdə onlardan istifadədən qanuniliyini məqsədli təminat baxımından yoxlanması , səmərəli olmayan məsrəflərdən az istifadə etməkdə əlaqədar təkliflərin hazırlanması ;
- Dövlət tərəfindən qiymətlilərin qorunub saxlanmasının mühafizə edilməsi, eləcə də resurslardan istifadənin səmərəliliyi, xüsusilə yanacaq energetika resurslarından istifadə üzrə düzgün müəyyən nəzarət ;
- Müxtəlif maliyyə təsərrüfat əməliyyatları üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərin, müəssisələrin və ümumilikdə öz fəaliyyətlərini bu uçotda düzgün əks etdirilməsi və bu hesabatdan kənarlaşmalar üzrə məsələlərin aşkar edilməsi
- Təsərrüfat subyektlərinin büdcə və büdcədən kənar fondlar olan hesablaşmaların da, eləcə də onların öz üzərlərinə düşən borcların ödənilməsi üzrə nəzarətin və ümumilikdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması nöqtəyi nəzərindən ehtiyatların aşkarlanması ;
- Büdcə vəsaitlərindən və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış formada istifadə etmək və buna müvafiq olaraq, dövlətin müxtəlif layihələrin və proqramların təsdiq olunmuş büdcə vəsaitlərindən qiymətləndirilməsi. Dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının formalaşdırılması prosesində dövlət tərəfindən həyata keçirilən layihələrin müxtəlif tədbirlərin beynəlxalq müqavilələrdə nəzərə alınması və həmin müqavilələr və layihələr üzrə maliyyə ekspertizasının aparılması ;
- Xüsusi dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların gəlir və xərc maddələrində kənarlaşmaların aradan qaldırılması və eyni zamanda bu prosesdə dəqiqliyi və tamlığı bərpa edilməsi və bu istiqamətdə təkmilləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı təkliflərin

¹Hacıyev Mübariz “Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri”
iq.el.na.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2003, səh81

hazırlanması , maliyyə orqanları tərəfindən müxtəlif digər xarici dövlətlərdən, eləcə də daxili mənbələr üzrə fiziki və hüquqi şəxslərdən cəlb edilən vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə nəzarət ;

- Dövlət idarələrində idarəetmədə səmərəliliyin əldə edilməsi və idarəetmənin optimallaşdırılması ilə əlaqədar müxtəlif tədbirlərin işlənilib hazırlanması , ümumilikdə, dövlət orqanları üzrə nəzarət sistemlərini maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və səmərəli fəaliyyəti üzrə ehtiyat mənbələrin aşkarlanması ;

Sadaladığımız bu vəzifələr dövlət maliyyə nəzarətinin subyektləri arasında bölüşdürülür, bu zaman müxtəlif sahələr və sektorlar üzrə ayrılır və buna müvafiq olaraq idarəetmə qərarlarının qanuniliyinə səmərəliyinə nəzarət etdiyini, ümumilikdə bir sıra vacib aspektləri əhatə edir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- xüsusi dövlət proqramlarını idarə edən orqanlara nəzarət ;
- müxtəlif proqramlarının icraçılarının müəyyənləşdirən müsabiqələrin keçirilməsi ;
- dövlət büdcəsi tərəfindən bu proqrama ayrılmış vəsaitlərin müsabiqədə uğur qazanan namizədlər arasında düzgün formada bölüşdürülməsinə nəzarət ;
- Bununla yanaşı, həmin vəsaitlərdən məqsədli istifadəyə nəzarət ;
- Dövlət büdcəsi tərəfindən hər il yerli icra hakimiyyəti və yerli hakimiyyəti orqanlarına ayrılan vəsaitlərin hansı məqsədlərlə istifadəsinə nəzarət ;

Dövlət maliyyə nəzarəti, ümumilikdə maliyyə resurslarının idarə edilməsində müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin dövlət qarşısında olan öhdəliklərinə uyğun vergilərin yığılması, və bütün bu proseslərlə əlaqəli münaqişələri optimal şəkildə həll edir. Bununla yanaşı, maliyyə nəzarət üzrə fəaliyyət göstərən orqanların müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin və dövlət orqanlarının fəaliyyət üzrə idarəetmə qənaət qərarlarından və ya bununla əlaqədar baş verən kənarlaşmalar üzrə nəzarəti həyata keçirir. Dövlət maliyyə nəzarəti, dövlətin idarə edilməsində və

bu istiqamətdə səmərəliliyin əldə edilməsinin əsas vasitəsi kimi çıxış edərək maliyyə resurslarının düzgün formada istiqamətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi, eyni zamanda bütövlükdə dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar da hesablaşmaya nəzarət kimi prosesləri özündə əks etdirir. Bununla da dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsi ilə, dövlət maliyyəsinin qarşılıqlı formada bir- birinin tərkib hissəsi olan idarə edilməsi sistemlərinin ilə bağlı məsələlərə təsir mexanizmi öyrənilir və ümumilikdə idarəetmə prosesinin tərkib hissəsi olan bu nəzarət bir sıra məsələlərin həll edilməsində mühüm rol oynayır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. təşkilatlarda idarəetmə sisteminin faktiki vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi ;
2. təşkilatları fəaliyyət istiqamətlərini təsir dərəcəsini müəyyən etmək məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzrə məsələlərin çərçivəsindən çıxan kənarlaşmaların müəyyən edilməsi ;
3. faktiki məlumatların təsərrüfat subyektlərindən qəbul edilmiş və ya kənardan verilmiş, yaxud səmərəliliyə əsaslanan müqayisə bazası ilə müqayisə edilməsi ;
4. kənarlaşmaların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi ;

Maliyyə nəzarətinin icra edilməsi zamanı hər şeydən əvvəl, düzgün və səmərəli qərarların qəbul edilməsi baxımından idarəetmə obyektinin şəffaflığın təmin edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə idarəetmə obyektində şəffaflıq , xüsusilə informasiya şəffaflığının təmin edilməsi anlayışının mahiyyətini açıqlamaq zəruri hesab edirik. Ümumilikdə, hər hansı bir təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi dedikdə, onun qaydaya salınması daim fəaliyyətinin qurulması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində daima müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icrası üzrə düzgün qərarların qəbul edilməsini özündə əks etdirir. Bu istiqamətdə idarəetmə obyektinin fəaliyyətindən düzgün qərarın qəbul edilməsi üçün ona müəyyən yönəldici təsir göstərməsi ehtiyac yaranır. Bu təsirlər isə idarəetmə dövrü ərzində təsərrüfat subyektinin idarə oluna bilməyən fəaliyyətinin hansı formada olması haqqında fikir formalaşdırmağa imkan verir. Onun nə dərəcədə idarə oluna bilmə dərəcəsini müəyyənləşdirərək

idarəetmə obyektində informasiya təminatının şəffaflığı müəyyən edilməsi öz əksini tapır. Bu zaman isə obyektin faktiki vəziyyəti haqqında məlumatların olması bu istiqamətdə səmərəli qərarların qəbul edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə isə bir sıra amillərə diqqət yetirmək ehtiyacı yaranır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- ❖ İdarəetmə obyektinin səmərəli idarə etməyə şərait yaradan mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirmək ;
- ❖ Faktiki vəziyyəti təyin etmək ;
- ❖ Sadaladığımız bu 2 vəziyyəti obyektin fəaliyyəti ilə əlaqədar müqayisə etmək ;
- ❖ Onlar arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək ;

Bütün bu sadaladığımız məsələlərin nəzərə alınması şərti ilə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmuş hesab edilir.

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarətinə aid olan məsələlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və sistemli şəkildə fəaliyyət göstərməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti və buna müvafiq olaraq yerinə yetirdiyi fəaliyyətinə nəzər salsaq hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz təsdiqini tapan hakimiyyətin bölgü prinsipi üzrə prezident və hakimiyyət orqanları tərəfindən icraat səlahiyyətli orqanlarının maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti yerinə yetirdiyini qeyd edək. Maliyyə nəzarətini icra edən bu səlahiyyətli orqanlara Milli Məclisin daimi komissiyalarının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının fəaliyyətini misal göstərə bilərik. Bu hal hazırda Milli Məclisin İqtisadi Siyasət Daimi komissiyası da ümumilikdə büdcə vergi, maliyyə üzrə bütün məsələlər üzərində nəzarətin yerinə yetirilməsinə və eləcə də bu istiqamətdə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və təklifləri üzrə fəaliyyətlə məşğuldur. Hesablama Palatasının maliyyə nəzarəti sistemində xüsusi rolu vardır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verərək fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti üzrə orqanıdır. Bununla yanaşı, Hesablama Palatası və

ümumilikdə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların layihələrinin həssaslıq dərəcəsini müəyyən etmək, eləcə də büdcədən kənar fondlardan istifadəyə nəzarət, dövlət büdcəsinin icrasının gedişatı haqqında Milli Məclisə mütəmadi formada informasiya vermək, müxtəlif dövr maliyyə ekspertizası vasitəsilə müayinə nəticələrini qiymətləndirmək, həmçinin, dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təmini ilə əlaqədar məsələləri həll edir.

1.2. Müəssisənin fəaliyyətində maliyyə nəzarəti və onun prinsipləri

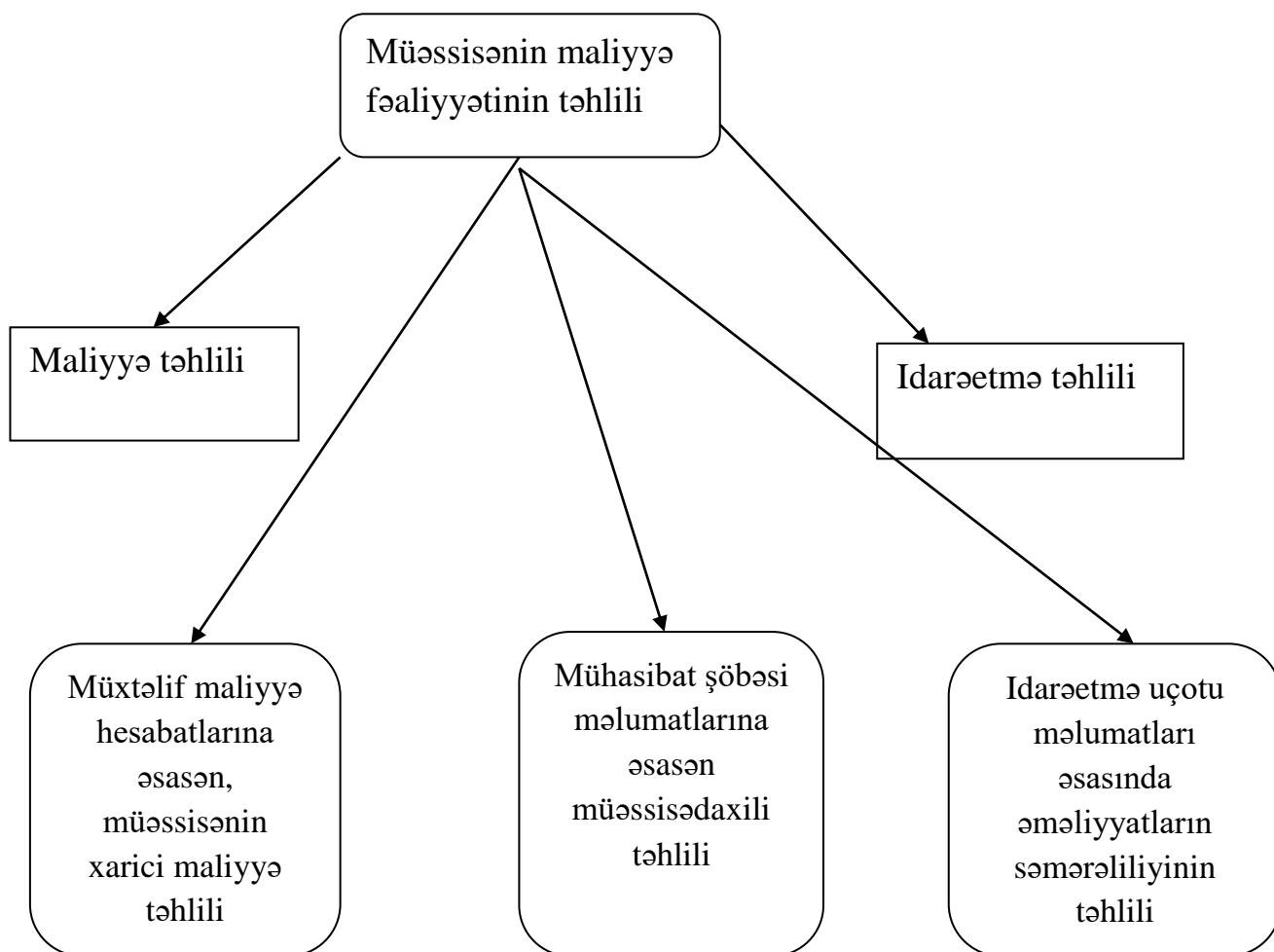
Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəzarətindən bəhs edərkən ilk öncə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə formalarına nəzər salmaq. Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə 3 yerə bölünür ki, bunlar ilkin, cari və sonrakı maliyyə nəzarətidir. Maliyyə nəzarəti, müəssisələrdə əsasən maliyyə planlaşdırılmasının icra edilməsi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqtəyi nəzərdən ilkin maliyyə nəzarəti təşkilatlarda büdcə layihələrinin gəlir və xərcsəmetaları, sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı yerinə yetirilir. Bu formada ilkin nəzarət vasitəsilə müxtəlif idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarət yerinə yetirməklə onların öz fəaliyyətlərinin qeyri-məqsədlər üçün istifadə edilməsini və buna uyğun şəkildə malik nəticələrin aradan qaldırılmasına kömək edir. Maliyyə nəzarətində müəssisələrin normativlərə uyğun fəaliyyət göstərməməsini və bu istiqamətdə hər hansı bir qayda pozuntusuna yol verdiyini qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Cari maliyyə nəzarəti, müxtəlif maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi gedişatında, maliyyə planlarının icrası məqsədilə istifadə edilir. Bu zaman müxtəlif əmtəə material qiymətliləri və pul vəsaitlərindən istifadənin normalara uyğun formada həyata keçirilməsi yoxlanıldıqda, büdcə ilə

hesablaşmaların vaxtında yerinə yetirilməsi üçün təşkilatların fəaliyyətini müxtəlif materiallar əsasında təhlil edilərək nəzarətin tərkibinə daxil edilir.

Sonradan maliyyə nəzarətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nəzarət nəzdində hesabat dövründə maliyyə ilinin ümumilikdə başa çatması prosesindən sonra nəzarət nəzərdə tutulur və yerinə yetirir. Bu zaman təşkilatların və müəssisələrin fəaliyyəti zamanla büdcə, maliyyə planlarının icrası yerinə yetirilərkən pul vəsaitlərinin nə dərəcədə səmərəli xərclənməsi kimi məsələlər yoxlanılır. Xüsusilə də əmək və material ehtiyatlarından qanun çərçivəsində istifadə edilməsi və müxtəlif maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının maliyyə nəticələrini təhlil edilməsiyərinə yetirilir. Keçirilmə formasına görə maliyyə nəzarəti yoxlama, müayinə təftiş təhlil kimi metodlarla aparılır.

Xüsusi müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin aparılması müəssisələrin fəaliyyətinin təhlil edilməsində və bu istiqamətdə ümumilikdə müəssisə fəaliyyəti üzrə maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması və bir çox məsələlərdə çox mühüm əhəmiyyətli rol oynayır. Müəssisələrdə maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi, eyni zamanda, maliyyə resurslarının formalaşması, onlardan səmərəli istifadə istiqamətində düzgün maliyyə siyasətinin yaradılması, müəssisələrin fəaliyyətində və eləcə də, nəticə etibarilə maliyyə nəzarətində vacib aspektlər hesab edilir.

Sxem 1.1. Müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətinin təhlili ²

Müasir dövrdə müəssisələr və ümumilikdə hər bir təsərrüfat subyekti, ölkədəki iqtisadi sistemin vahid bir tərkib hissəsi kimi çıxış etməklə iqtisadiyyatda istehsal sahəsində canlanmada mühüm rol oynayırlar. Azərbaycanda aparılan müxtəlif islahatlar ümumilikdə təsərrüfat subyektlərinin formalaşmasına şərait yaratmalıdır və buna əsasən də ölkədə maliyyə fəaliyyət göstərən müəssisələr, respublika maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi, məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin əsasən yaranması, xidmət sferasında iştirak etməklə bir sıra proseslərdə və eləcə də ümumdaxili məhsulunun formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi kimi məsələlərdə iştirak etmişlər. Təsərrüfat subyektləri, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, insanların tələbatlarına uyğun məhsulu istehsal edilməsi və dövlət büdcəsinin

²X.Z.Kərimov "Maliyyə Menecmentinin metodları" Baakı, 2005, səh 52

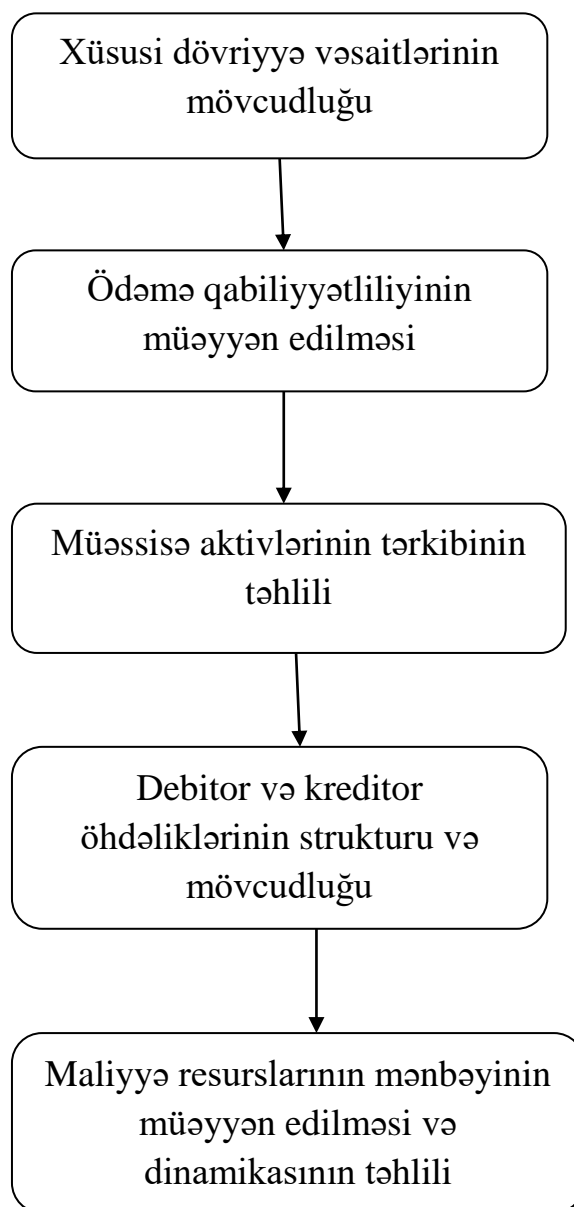
möhkəmləndirilməsi və bir sıra məsələlərdə təsir göstərən mühüm amil hesab edirlər.

Ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin düzgün formada təşkil edilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif maliyyə nəzarət formalarından istifadə olduqca aktual hesab edir. Bu nəzarəti əsas qolu hesab edilən audit nəzarəti müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə əsaslanaraq, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyəti əks etdirir. Buna istinad edərək də müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində daxili auditin rolu danılmazdır. Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin fəaliyyətində maliyyə nəzarətinin düzgün formada həyata keçirilməsində daxili audit, təminatverici rol oynamaqla idarəetmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna müvafiq formada müəssisələrdə daxili audit bölmələri yaradılıb və onlar müxtəlif istiqamətlər üzrə təşkil edilir. Lakin bu bölmələrə əsasən, ölkədə fəaliyyət göstərən iri müəssisələrdə yaradılır.

Daxili audit təsərrüfat subyektlərindən hesabatların düzgün formada təqdim edilməsi və eləcə də mühasibat uçotu sənədlərinin yoxlanılması üzrə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Daxili audit bununla yanaşı, bir sıra məsələləri əhatə edir ki buda onun müxtəlif bölmələri üzrə, sahib olduğu maliyyə nəzarətinə əsaslanan hüquqlarından irəli gəlir. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin yerinə yetirilməsi zamanı aparılan daxili audit, bir sıra sahələrin təhlil edilməsini və onların öyrənilməsini zəruri edir. Bu sahə və istiqamətləri aşağıdakı sxemdə göstərək.

Sxem 1.2. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin aparılması ilə bağlı zəruri hesab edilən sahə və istiqamətlər ³

³Allahverdiyev Şahin "Azərbaycanda auditin təşkili və onun inkişaf istiqamətləri" iq.el.üz.al.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2003, səh 51

Daxili audit bölməsinin hüquqlarının aşağıdakı formada sadalaya bilərik. ⁴

1. Təsərrüfat subyektlərində daxili auditin məqsədlərinə uyğun fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə həmin müəssisələrdə müxtəlif bölmələr üzrə menecerlərdən idarəetmə orqanlarının rəhbərliklərinə ehtiyac olduğu təqdirdə informasiyaların və zəruri sənədlərin əldə edilməsi və eləcə də müxtəlif təyinatlı sorğuların keçirilməsi ;

⁴Bayramov, Xanlar "Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu " iq.üz.fə.el.do.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2013, səh 37

2. Müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı normativlərdən kənar və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən şəxsləri müəyyənləşdirmək qeyri peşəkar fəaliyyətin nəticələrinin və ümumilikdə bu tip fəaliyyət haqqında rəhbərliyi məlumatlandırmaq ;
3. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində həmçinin müəssisələrdə istehsalın səmərəli formada təşkil edilməsi və yüksəldilməsi baxımından rəhbərliyə müxtəlif tövsiyələrin verilməsi və bu istiqamətdə mühüm tədbirlərin yerinə yetirilməsi ;

Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan daxili auditorların funksiyaları olduqca genişdir. Buna müvafiq olaraq funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir ;

- ❖ Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin və dinamikasının təhlil edilməsi ;
- ❖ Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarətinin düzgün formada həyata keçirilməsi və müəssisələrin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə ən müxtəlif qərarların qəbul edilməsi zamanı işə təkliflər paketi hazırlanaraq rəhbərliyə təqdim edilməsi ;
- ❖ Hesabat sənədlərinin formalaşdırılması ;
- ❖ Satış və mənfəət həcmnin müəyyənləşdirilməsi ;
- ❖ Maliyyə nəzarətinin qanunvericilik və normativ aktlara uyğun formada yerinə yetirilməsi ;
- ❖ Maliyyə hesabatlarından baş verən səhvləri müəyyən edilərək aradan qaldırılması ;
- ❖ Maliyyə nəzarətinin tətbiqi zamanı təsərrüfat subyektinin müxtəlif bölmələrindən əldə edilən informasiyaların bu və ya digər müxtəlif növ məlumatların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ;

- ❖ Maliyyə nəzarətinin tətbiq edilməsi zamanı müxtəlif növ əməliyyatlar üzrə faktların sənədləşdirilməsinin və onların mühasibat hesabatlarında əks etdirməsinin müəyyənləşdirilməsi ;

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti, sadəcə olaraq, müəssisələrdə və müxtəlif təsərrüfat subyektlərində düzgün qərarların qəbul edilməsində deyil, bütövlükdə müəssisənin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərərək onların fəaliyyətini əks etdirir və bu istiqamətdə mövcud vəziyyəti və gələcək fəaliyyətin planlaşdırılmasında vacib rol oynayır. Maliyyə nəzarəti, maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə, bu sahədə inkişafın təmin edilməsinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Maliyyə nəzarətində təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasından, əsas prinsip müəssisənin maraqlarının nəzərə alınmasıdır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, təsərrüfat subyektlərini maliyyə nəticələrinin son məqsədi onların fəaliyyətini və qarşılıqlarına qoyduqları məqsəd ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə olduqda isə təsərrüfat subyektlərinin yerinə yetirdikləri bütün fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri nəticələr son fəaliyyətin nəticəsi kimi Oortaya çıxır. Təsərrüfat subyektlərinin idarəetməsində nəzarət funksiyası müasir dövrdə olduqca aktual hesab edildiyi üçün bu istiqamətdə menecerlərin hazırlanması və eləcə də, məhz bu sahəyə mütəxəssislərin cəlb edilməsi , eləcə də cəlb edilmiş mütəxəssislərin auditorların iqtisadi və maliyyə biliklərinin müəyyən edilməsi, audit, vergi və digər sahələr üzrə təcrübəyə malik olmasına xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Lakin müəssisənin idarəedilməsi prosesində bunları nəzərə alınması kifayət etmir. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zamanı onların iqtisadi vəziyyətinə təsir edən xarici amilləri də dəyərləndirmək lazımdır. Xüsusilə də bu istiqamətdə müəssisəni istehsal sahəsi üzrə bazarda mövcud vəziyyəti analiz etmək, bazarlarının təhlil edilməsi, bu bazarlarda məhsullara olan tələbat müəyyənləşdirilməsi müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarəti vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin xərclərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi, iqtisadi səmərənin əldə edilməsi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə nəzarətində olan müəssisələrin maliyyə gücünün və maliyyə dayanıqlığının təhlil edilməsi, müasir dövrdə olduqca aktualdır. Belə ki, maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli müəssisələr ümumilikdə pul dövriyyəsinə əsaslanaraq müxtəlif ödənişləri yerinə yetirirlər. Pul ödənişlərinin bu baxımından təhlil edilməsi və bu istiqamətdə maliyyə nəzarətinin düzgün şəkildə yerinə yetirilməsi, ümumilikdə müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində vacib rol oynayır.

Informasiya bazasından və mühasibat hesabatlarının tədqiq edilməsindən istifadə müəssisələrdə maliyyə vəziyyətini təhlil edilməsinə və maliyyə nəzarətinin düzgün formada yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Buna əsas səbəb ondan ibarətdir ki, informasiya bazası və düzgün informasiya məlum olan məlumatların əldə edilməsi müəssisənin maliyyə göstəriciləri haqqında fikir formalaşdırmaqda və buna müvafiq olaraq bu göstəricilər əsasında müəssisənin iqtisadi inkişafı planının dəyərləndirilməsi və eləcə də maliyyə təhlilinin düzgün formada aparılmasına əsas verir.

Sadaladığımız bütün bu amillərlə yanaşı, maliyyə nəzarətinin yerinə yetirilməsi zamanı maliyyə risklərinin diqqət mərkəzində saxlanılması təsərrüfat subyektlərinin, maliyyə fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu zaman sadəcə olaraq müəssisə öz fəaliyyətində daxili deyil, eyni zamanda baş verə biləcək bütün xarici risklər də təhlil edilməlidir.

1.3. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və fəaliyyət istiqamətləri

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, auditor nəzarəti, firmadaxili nəzarətə kommersiya banklar tərəfindən müştərilərinə nəzarət növlərinə bölünür. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hər 3 nəzarət ümumilikdə müəssisələrin

maliyyə fəaliyyətində qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsində çox mühüm rol oynayır. Bunlardan xüsusilə auditor nəzarəti maliyyə nəzarətinin müasir dövrdə daha çox inkişaf etmiş forması kimi qəbul edilir. Xüsusən də müasir dövrdə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün yeni olan və idarəetmənin mühüm elementlərini özündə birləşdirən müstəqil nəzarət forması kimi audit nəzarəti müxtəlif təsərrüfat subyektlərində maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin əldə olunmasında başlıca istiqaməti kimi çıxış edir. Bu nöqteyi nəzərdən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif kommersiya strukturlarında və eləcə də ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində təşkilinin və fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından audit nəzarətindən və onun bu fəaliyyətdə rolundan daha geniş bəhs edək.

Bəşəriyyətin ümumilikdə, idarəetmə sistemində nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasına olan marağının çox qədim bir tarixi var. Tarixi mənbələr vasitəsilə sübut edilmişdir ki, insanlar hələ müxtəlif hesabat növlərinin tətbiq edilməsindən 6000 min il əvvəl istifadə etmişlər və həmin hesabatlar müasir baxımından indiki dövrü hesabat sənədləri ilə fərqlənsə də, nəticə etibarilə ilkin maliyyə uçot sisteminin formalaşması çox mühüm rol oynamışdır.⁵ Formalaşmaqda olan maliyyə uçot sistemi ona nəzarətin tətbiq edilməsini zəruri etməklənəzarət funksiyasının da yaranmasına və tarixi cəhətdən inkişafına təkan vermişdir. Sadaladığımız bu proseslərin yaranması isə müxtəlif sinif və təbəqələrinin quldarlıq dövründə formalaşması ilə eyni vaxta düşmüşdür və buna uyğun müvafiq olaraq da uçot və hesabatı ilkin dövrlərdə quldar dövlətlər qədim dünya imperatorların saraylarında istehlak məsrəflərin dəqiqləşdirilməsi, gəlir və xərclərin uçotunun təşkil edilməsi, ordunun və digər zəruri ehtiyacların müəyyən edilərək əhalinin həmin ehtiyaclarla təmin edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Sonrakı dövrlər ərzində dövlətlər öz idarəetmələrini təkmilləşdirdikdə və iqtisadiyyat

⁵Məmmədov Yaşar “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri” Bakı, 2006

inkişaf etdikcə, onlar da maliyyə uçotu və bununla əlaqəli bütün prosesləri inkişaf etməyə, həmçinin nəzarət sistemi təşəkkül tapmağa başladı. Uçot, nəzarət sisteminin idarə edilməsində bütün bacarıqlarından və imkanlarından istifadə edildi. Audit sözünün latınca mənşəyi də məhz “dinləmək”, “görmək”, “eşitmək” mənasını ifadə edir. Qədim dövrün tanınmış alimləri olan Aristotel, Platon uçot və nəzarət amillərinin xüsusi önəm verərək, uçot və nəzarət sistemlərinin fəaliyyətinə analiz etmiş və buna müvafiq olaraq da Aristotelin “Siyasət” əsərində də bu anlayışla bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır.

Auditorun peşəkar fəaliyyət kimi formalaşması Avropa dövlətlərinin inkişaf tarixi ilə eyni vaxtda düşür. Bu dövrdə dövlətləri idarə edilməsində və ümumilikdə bir sıra iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində audit fəaliyyəti özünü təsdiq etmişdir. Belə ki, 1324-cü ildə İngiltərə krallığının sərəncamı vasitəsi ilə İngiltərənin müxtəlif qraflıqlarına auditorlar təyin edilmiş və onların fəaliyyəti xəzinədarlıq arxivlərində uçot və nəzarət fəaliyyətinin təşkil edilməsindən ibarət olmuşdur.

Orta əsrlərdə auditorun inkişafında yeni bir mərhələ başlamış və bu sahə müstəqil bir sahə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həmin dövrdə auditorların əsas vəzifəsi müxtəlif təsərrüfatların idarə edilməsi, vergiləri toplayan şəxslərin təqdim etdiyi hesabatları yoxlamaq aparılan hesab əməliyyatlarının düzgünlüyünə qiymət verib, onları təsdiq etməkdən ibarət olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, onlar müxtəlif ali maliyyə vəsaitlərinin toplanması və istifadəsi üzrə səlahiyyəti olan şəxslərin hesabat məlumatlarını tələb etmək və ya bu istiqamətdə fəaliyyətini həyata keçirməyi ixtiyarına malik idilər. Müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan insanların həyata keçirdikləri əməliyyatların aparılması istiqamətində nəzarətin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə auditor rolunu daha da artırdı və onun mühasibat uçotunun bir sahəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə təkan verdi. Məhz bu dövrdən etibarən audit- uçot sahələrinin formalaşmasını, iqtisadiyyatda bir sıra proseslərlə paralel formada iştirak edərək iqtisadiyyatın ayrılmaz bir sahəsinə çevrildi. Bu istiqamətdə müstəqil auditorların müəyyən

edilməsi və auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar ilk rəsmi sənəd də məhz orta əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə “Müəssisələr haqqında qanunun” İngiltərədə qüvvəyə minməsi maliyyə mühasibat sisteminin və auditin qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında da bu istiqamətdə münasibətlərin tənzimlənməsinə şərait yaratmışdır.

Bazar münasibətlərinin getdikcə daha da genişlənməsi və eləcə də dünyada baş verən proseslərin rəngarəngliyi və 19-cu əsrdə auditin təkmilləşdirilməsində eləcə də müstəmləkə əsarətindən çıxan ölkələrdən bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. Orta əsrlərdə auditor daha çox müəssisələrinin fəaliyyətində mövcud olan nöqsanların aşkara çıxarılmasına, eləcə də müxtəlif ödənişlərin həyata keçirməsi ilə bağlı vəziyyətə nəzarət edirdi. Lakin 19-cu əsrdən etibarən audit yalnız bu istiqamətdə deyil, ümumilikdə təftiş, nəzarət, yoxlama forması kimi bir mövqedən inkişaf etməyə başladı.⁶

XX əsrdən etibarən isə auditin müasir çoxşaxəli inkişafına, ümumilikdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dərinləşməkdə olan struktur dəyişikliklərlə həmçinin yüksək iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq yaranmışdır. Maliyyə mühasibat sisteminin nəzəri, metodoloji bazası da bu proseslərin təsiri altında təkmilləşməyə başladı və beləliklə də, maliyyə resurslarının pul vəsaitlərinin axınına nəzarət sistemi daha da ciddiləşdirmək və bu sahədə şəffaflığı artırmaq məqsədi ilə ilk dəfə bu dövrdə balans göstəricisindən istifadə edildi. Bununla yanaşı, daxili auditin geniş təşəkkülü və təkmilləşməsi, ümumilikdə maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının mahiyyəti baxımından təhlil və araşdırmaları və digər bütün üsullardan istifadəni zəruriləşdirdi. Bütün bununla yanaşı, auditin həyata keçirilməsindən subyektdaxili nəzarət sisteminin daxili auditin formalaşdırılması, yeni nəzarət sistemi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu proses müasir dövrdə müəssisələrin fəaliyyətində qeyri-maliyyə nəzarətinin təşkilinin tərkib hissəsi hesab edilir.

⁶Abbasov İ.M “Audit “ Bakı, 2007

İstər müasir dövrdə, istərsə də tarixi dövr ərzində auditorun yaranması bir xidmət sahəsi kimi təşəkkül tapmasından təlabat bir sıra səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- ✓ müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin idarə edənlərlə mülkiyyətçilərə arasında problemlərin yaranması və anlaşmazlıqların olması ;
- ✓ meydana gələn anlaşmazlıqlar nəticəsində ümumilikdə müəssisələrdə maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar qeyri-obyektiv informasiyanın verilmə ehtimalının yaranması ;
- ✓ düzgün qərarların qəbul olunması ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərində dəqiq və keyfiyyətli informasiya ehtiyacının olması ;
- ✓ əldə edilən informasiyaları yoxlamaq üçün xüsusi bilik və təcrübəyə ehtiyacın yaranması ;
- ✓ istifadəçiləri informasiyanın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar bacarıqlarının və imkanlarının çatışmazlığı ;

Müasir dövrdə auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi, eləcə də maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsi, müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı meydana çıxan səhvlərin aradan qaldırılması və onların norma və standartlara uyğunluğun aşkar edilməsi, müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarının normativ aktlara uyğunluğunun pozulması şəraitində fəaliyyətin düzgün təşkili ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Auditorun xidmət sferasına ümumilikdə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin müəyyən olunmuş meyarlara uyğunluq dərəcəsinin təyin edilməsi və bu istiqamətdə maliyyə nəzarəti və audit yoxlamalarının həyata keçirməsindən ibarətdir. Auditor xidmətinin təşkil edilməsi bir sıra məsələlərin və bu istiqamətdə tədbirlərin yerinə yetirilməsini zəruri edir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir : ⁷

⁷http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/celilova_ulker.pdf

1. Bu istiqamətdə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilati formasından asılı olmayaraq, normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ;
2. Auditor sahəsində olan təcrübəli kadrların hazırlanması ;
3. Təsərrüfat subyektlərinin vergi və digər ödənişlərin ödənilməsi zamanı bu prosesin qanuni yolla və dövlətin qanuni maraqlarının nəzərə alınması vasitəsi ilə icra edilməsi ;
4. Xüsusi müəssisələrin fəaliyyətində olan maliyyə fəaliyyəti zamanı meydana çıxan pozuntuların aşkarlanması və onların qarşısının alınması ;

Bazar infrastrukturunun tərkib hissəsi və ayrılmaz bir elementi kimi çıxış edən müasir audit fəaliyyət istiqamətləri üzrə müxtəlif növlərə bölünür ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- əməliyyat audit ;
- təsdiqedicilərin audit;
- ilkin audit ;
- riskin sahəsinin audit;
- dövrü audit ;
- uyğunluğunu audit;

Bununla yanaşı, auditin müasir dövrdə bazar münasibətləri şəraitində 2 istiqamət üzrə təsnifləşdirilir ki, onlar müvafiq olaraq ;

1. Daxili audit
2. Xarici (kənar) audit

Şəkil 1.1. Xarici və daxili auditin müqayisəli təhlili

Xarici və daxili auditin müqayisəli xarakteristikası

Amil	Xarici	Daxili
Tənzimləmə	Dövlət	İdarəetmə orqanı, rəhbərlik
Status	Yoxlanılan şəxslərdən asılı olmama	İdarəetmə strukturunun tərkibindədir
Məqsəd	Hesabatların dəqiqliyi haqqında rəyin formalaşdırılması	Daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin effektivliyi
İşlərin həcmi	Müqavilə	Komissiyanın, şöbənin Əsasnaməsi, vəzifə təlimatları
Vəzifələrin qoyuluşu	Auditi aparılan şəxsə auditor firması arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən olunur	İdarəetmə tələbatlarından çıxış edərək rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunur
Vasitələr	Auditor standartları əsasında müəyyən olunur	Müstəqil surətdə seçilir
Fəaliyyət növü	Sahibkarlıq fəaliyyəti	İcraçı fəaliyyət
İşin təşkili	Auditor standartlarından çıxış edərək, auditor tərəfindən müstəqil surətdə müəyyən olunur	Rəhbərliyin konkret tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi
Qarşılıqlı münasibətdə	Bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq, müstəqillik	Təşkilatın rəhbərliyə təbəçiliyi, rəhbərlikdən asılılığı
İxtisaslaşma	Dövlət tərəfindən tənzimlənir	Müəssisə rəhbərliyinin rəyi əsasında müəyyən olunur
Ödəniş	Müqavilə əsasında göstərilən xidmətlərin haqqının ödənilməsi	Ştat cədvəli əsasında əmək haqqının hesablanması
Məsuliyyət	Qanunvericiliyə müvafiq surətdə, müştərilər və üçüncü şəxslər qarşısında məsuliyyət	Öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə rəhbərlik qarşısında məsuliyyət
Hesabatlılıq	Auditor rəyi maliyyə hesabatlarına əlavə olunur	Rəhbərliyə hesabat verilməsi

Xarici auditor nəzarəti hər hansı bir yerli auditor və yaxud da sərbəst auditor vasitəsilə otəsərrüfat subyektlərində mühasibat hesabatlarında mühasibat uçotunun düzgünlüyünə yerləşdirməsi vasitəsilə hansı həyata keçirir. Xarici auditini yerinə yetirməsi, ümumilikdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi və cari vəziyyətə uyğun fəaliyyət strategiyasının hazırlanması, müəssisədə maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici auditorunu əsas məqsədlərinə nəzər salmaq. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- Təsərrüfat subyektlərinin və maliyyə fəaliyyətindən və ümumilikdə bütün hesabat göstəricilərin tam və düzgün şəkildə yoxlanması ;
- Audit fəaliyyətinin icrası zamanı müəssisənin fəaliyyətinin normativ hüquqi aktlar çərçivəsində düzgün formada təşkil edilməsinə nəzarət ;
- Vergi və müxtəlif ödənişlər üzrə hesablamalarının və ödənişlərinin düzgünlüyünə nəzarət edilməsi və bu istiqamətdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi ;

Daxili audit isə həmin müəssisələrdə idarəetmə sisteminin fəaliyyətində, informasiya mühiti yaratmaqla, ümumilikdə bu fəaliyyətin daha səmərəli formada təşkil edilməsində mühüm rol oynayır. Daxili audit vasitəsilə müəssisənin müxtəlif dövrləri ərzində olan fəaliyyəti zamanı qanunvericilik çərçivəsində olan müxtəlif ödənişlər və xərclər smetasının icrası və bir sıra məsələlər, ümumilikdə nəzarət prosesi ilə bərabər, həm də istehsalın təşkili, müəssisənin müxtəlif bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi bu istiqamətdə təkmilləşdirmə ilə əlaqədar tədbirləriniz yerinə yetirilməsini özündə əks etdirir. Bütün bunlara müvafiq olaraq daxili auditin əsas funksiyaların formalaşır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir

1. Daxili nəzarətinin yoxlanılması və ümumilikdə müəssisələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələrin verilməsi

2. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində, əldə edilmiş informasiyaların və hesabatların etibarlılığının təmin edilməsi

II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ QEYRİ-DÖVLƏT NƏZARƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətlərinin müasir vəziyyətinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin zərurəti və onun fəaliyyət istiqamətlərinə nəzər salsaq, əvvəlcə qeyd edə bilərik ki, bu istiqamətdə fəaliyyət firmadaxili audit, xarici audit üzrə təsnif edilir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid eləcə də təsərrüfatın çoxukladlı fəaliyyətinin yaranması və mövcud olması, ümumilikdə müəssisələr arasında əlaqələrin daha da genişlənməsi, müxtəlif strukturlar arasında təsərrüfat orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşması idarəetmənin vacib ünsürləri hesab edilən nəzarət bazar münasibətlərini daha aktual etmişdir. Xüsusilə də bu münasibətlərdə müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarının icra edildiyini nəzərə alaraq ciddi nəzarət sisteminin yaradılması da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Buna müvafiq olaraq inzibati formada tətbiq edilən təsərrüfatçılıq şəraitində müxtəlif müəssisələrdə, təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətinin səmərəli formasının tətbiqi üçün hər bir müəssisənin rəhbəri bu istiqamətdə fəaliyyətin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu zaman müəssisədə həyata keçirilən uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi və eləcə də balans rəqəmlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, bu proses audit xidmətindən istifadəni şərtləndirir. Bazar münasibətlərinə keçid idarəetmə funksiyası üzrə və nəzarət mexanizmlərin tətbiqi istiqamətində rəhbərlərinin qarşısında ciddi məsələləri və göstərişləri formalaşdırır ki bütün bunlarla yanaşı, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək ən son texnoloji avadanlıqların istehsalını təşkil etmək və və buna müvafiq olaraq bazarda rəqabət şəraitində formalaşan fəaliyyətdə tab gətirmək kifayət qədər mürəkkəb hesab edilir.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri dövlət-maliyyə nəzarətinin zəruriliyi çox dərin köklərə malikdir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, hal-hazırda müstəqil sahibkarlığa malik formada fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövlət nəzarəti məhdud olduğu üçün özəl sektor üzrə dövlət maliyyə nəzarəti o qədərdə tətbiq edilmir. Lakin buna baxmayaraq, dövlət ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif müəssisələrin qeyri-dövlət strukturlarının, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin qanunvericilik çərçivəsində müəyyən edilmiş normativlərdən formalaşan tələbləri əsasında yerinə yetirib yetirməməsinə, eləcə də ümumilikdə aktiv maliyyə fəaliyyəti üzrə dövlət tərəfindən qanunvericiliklə icazə verilməyən maliyyə pozuntularının nə dərəcədə müəssisələr tərəfindən həyata keçirildiyinə nəzarət edir. Lakin buna baxmayaraq dövlət müstəqil təsərrüfatlara birbaşa müdaxilə etmək ixtiyarına malik deyil. Bu formada nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsi üçün üçüncü bir tərəf kimi, yəni auditə ehtiyac yaranar. Belə olduqda, azad bazar iqtisadiyyatında müəssisələrlə dövlətin bu fəaliyyət üzrə strukturları arasında audit vasitəsi ilə müəyyən mənada nəzarət mexanizmi tətbiq olunur. Bununla yanaşı, müəssisələrdə adətən müəssisə rəhbərinin sərəncamında olan vəsait onun müəyyən etdiyi menecer tərəfindən idarə olunur. Buna görə də bütün bu proseslərə nəzarət funksiyası və zəruri hesab edilir.

Bazar münasibətləri çərçivəsində yeni texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə istehsalın təşkil edilməsi və eləcə də təkmilləşdirilməsinin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri də xarici əlaqələrin yaradılması, xarici şirkətlər və eləcə də yerli və qabaqcıl şirkətlərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. Bu istiqamətdə fəaliyyətini müəyyənləşdirən zaman müəssisə rəhbəri dəqiq informasiyaya malik olmaları, partnyorun fəaliyyəti, mənfəət mənbələri istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti və ümumilikdə bütün parametrləri rəqabət qabiliyyətli, xarici və daxili bazarda mövqeyə və ümumilikdə, bir sıra məsələlər haqqında məlumatlı olmalıdır. Sadaladığımız bu məlumatlar audit xidməti vasitəsilə və yaxud da ki, bu istiqamətdə fəaliyyətlə məşğul olan qruplarla əldə oluna bilər. Müəssisə tərəfindən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal olunması və ümumilikdə istehsalın səmərəli

şəkildə təşkilinin ən əsas tərkib hissələrindən biri də bu istiqamətdən müəssisənin malik olduğu ehtiyatların düzgün formada səfərbər edilməsi və məsrəflərdən istifadə edilməsi ilə əlaqəlidir. Ehtiyatlardan səmərəli istifadə isə istənilən halda, müəssisənin auditin nəticələrinə üçün müraciət edilərək orada öz əksini tapan məlumatlar vasitəsi ilə və onlardan istifadə edərək təmin oluna bilər. Bütün bunlarla yanaşı istehsalın təşkilinin yeni texnoloji avadanlıqların tətbiqi ilə əldə edilməsi bir sıra məsələlərə və müəssisələrin eləcə də öz fəaliyyətlərin məhsuldar formada icra etməyə böyük təsir göstərir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, müəssisədə yeni texnoloji avadanlıqların tətbiqi zamanı onların nə kimi fayda verəcəyinin qabaqcadan araşdırılması da audit xidmətinin əsas vəzifələrindən hesab edilir. Sadaladığımız bütün bu amillər auditin bir idarəetmə sistemi kimi, çıxış etməsindən və müəssisələrin fəaliyyətinin təşkilinin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmışdır. Elə buna görə də audit nə qədər müstəqil yoxlanış xüsusiyyətləri özündə əks etdirsə də, onun fəaliyyəti sadəcə, maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ilə yekunlaşmır. Bu məlumatlardan səmərəli formada istifadə etmək və əldə olunan nəticələrin ümumilikdə müəssisənin fəaliyyətinə tətbiqi və müəssisənin idarə edilməsinin faydaları Bazar münasibətləri şəraitində audit xidmətinin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Hər bir fəaliyyət sahəsinin olduğu kimi, auditində özünəməxsus istiqaməti və tətbiq formaları vardır ki, onun bu istiqamətlərinin geniş olması da auditin fəaliyyət sahəsi kimi zəruriliyini ortaya çıxarır. Müasir dövrdə yeni iqtisadi şəraitdə ölkədə fəaliyyət göstərən firmalar, şirkətlər və eləcə də xarici müəssisələrin yerli filiallarına ümumilikdə, nəqliyyat və müxtəlif xidmət obyektlərinin hər biri auditin obyektinə və tədqiqat sferasına daxil olur. Belə ki, fəaliyyət göstərən hər bir müəssisənin xüsusilə, xidmət sahələri üzrə müəssisəsində təşkil etdiyi avadanlıqlar və ümumilikdə mənzil xidmətləri, mebellər və nəqliyyat xidməti və sair özündə əks etdirən fərdi sifariş vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Belə olduqda isə bütün bu təchizat üzərindəki nəzarət sisteminin düzgün formada qurulması və fəaliyyətin düzgün formada təmir olunması, məsrəflərlə əldə olunacaq gəlir arasında

uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi, auditin qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, hər şeydən əvvəl qeyd etdiyimiz sifarişləri üzrə məsrəflərin düzgün formada uçota alınması və hesablanması firmaların fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Audit yoxlamaları bir neçə mərhələ üzrə təsnif edilir ki, bunlara nəzər salaq.

- Başlanğıc mərhələsi – Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ilk növbədə audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi materiallar seçilərək sistemləşdirilir və müxtəlif göstəricilər qarşılaşdırılaraq onların bir-biri ilə uyğunluğu təhlil edilir
- 2-ci mərhələ - təyin edilən və seçilən materiallar vasitəsi ilə müqayisədə böyük həcmli analitik hesablamalar yerinə yetirilir.
- Üçüncü mərhələ - ümumiləşdirmə və sistemləşdirilən bütün nəticələr artıq yekunlaşdırılır və bu işin yekunu ilə əlaqədar ekspert rəyi tərtib edilir.

Audit qaydaları çərçivəsində nəzərdə tutulan fəaliyyətin yerinə yetirilməsi, eləcə də müəssisələrin təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotu üzrə tam dəqiq əks edilməsi, pul vəsaitləri və hesablaşmalar üzrə inventarlaşma nəticələri düzgün və dəqiq olaraq qeydə alınması zamanı sənədlərin saxlanması və eləcə də bütün bu proseslər peşəkar auditorlar vasitəsilə yoxlanılır. Daha sonra isə həm müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yoxlanılması ilə əlaqədar olaraq təyin edilən audit yoxlama obyektinə üzrə yekun nəticələri rəsmi formada təsdiqləyirlər. Ölkəmizdə bazar münasibətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər arasında ciddi bir rəqabətin olması da onların məhsul istehsalı üzrə əhalinin və istehlakçıların tələbatlarının nəzərə alınması istiqamətində fəaliyyətin təşkilini zəruri etmişdir. Buna görə də, auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan auditorlar yalnız maliyyə nəticələrinə deyil, ümumilikdə, istehsal prosesinə təsir göstərən amilləri və bu istiqamətdə firmaların perspektiv inkişaf yollarını da müəyyən etməlidirlər.

Müasir dövrdə audit müəssisədaxili maraqların qorunması ilə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişaf prosesinə mühüm təsir göstərməklə, həm də ictimai maraqların təşkili və bir çox məsələlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Auditor sadaladığımız

fəaliyyət sferaları ilə yanaşı, onun əsas məqsədi kimi, ümumilikdə müəssisənin və firmaların fəaliyyəti zamanı mühasibat uçotu və hesabatlarında əks edilən informasiyaların real fəaliyyətinə nə dərəcədə uyğun olması haqqında məlumatların təhlil edilməsi, kiçik firmalara iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və onların gələcək fəaliyyətinin tənzimlənməsi, indiki fəaliyyəti ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunması və baş verə biləcək böhranların qarşısını alınması istiqamətində tövsiyələrin verilməsi təşkil edir. Azərbaycanda auditor xidmətinin formalaşmasına təsir göstərən bir sıra amilləri sadalayaq. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir

- ✓ Müəssisələrinin fəaliyyəti ilə əlaqəli qərarların qəbul edilməsi və qiymətləndirilməsi ;
- ✓ Firmaların fəaliyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən və onların fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək müəssisə daxili və müəssisədən kənar proseslərin təhlil edilməsi ;
- ✓ Müəssisə, idarə edilməsi ilə əlaqəli cavabdeh olan şəxslərə ümumilikdə idarəetmə sisteminin mövcud vəziyyəti haqqında informasiyaların doğru şəkildə verilməsi ;
- ✓ İqtisadi sistemin səmərəli və məqsədəuyğun fəaliyyətinin və inkişafının təmin edilməsi ;
- ✓ Fəaliyyətinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
- ✓ Müəssisələri fəaliyyət zamanı daxili ehtiyatların müəyyənləşdirərək, onlardan gələcəkdə daha qənaətlə və məqsədyönlü şəkildə istifadə istiqamətlərinin təyin olunması ;
- ✓ Firmaların fəaliyyəti ilə əlaqəli zəruri məsləhətlərin verilməsi ;
- ✓ Müəssisələrin fəaliyyəti zamanı böhran və risk hallarının aşkarlanması və aradan qaldırılması ilə əlaqəli lazımi tədbirlərin görülməsi ;

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti zamanı auditor yoxlamalarından bəhs edərkən bu prosesin aparılması mərhələlərinə də nəzər salmaq.

- Planlaşdırma – müvafiq olaraq, özündə 3 elementi birləşdirir.
 - ✓ Obyektlə tanışlıq ;
 - ✓ Audit planının hazırlanması ;
 - ✓ Auditor tərəfindən müəyyən edilən işlərin əlaqələndirilməsi ;
- Daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi özündə aşağıdakıları əhatə edir ;
 - ✓ Auditorlar tərəfindən nəzarət prosedurlarının təyin edilməsi əmr və sənədlərdə əks olunması ;
 - ✓ Yoxlama prosedurlarının miqyasını və həcmi auditorlar vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi ;
 - ✓ Auditor fəaliyyəti üzrə daxili amillərin müəyyənləşdirilməsi və onun nəzarət proseslərinə təsirinin qiymətləndirilməsi ;
- Daxili audit yoxlamaları üzrə proseslərin yerinə yetirilməsi
- Auditorun nəticələri ilə əlaqədar hesabatın tərtib edilməsi və müəssisənin idarəetmə informasiyalarının təqdim edilməsi

Auditor yoxlamaları müəssisələr tərəfindən icra edilən zaman burada bir sıra məsələlər var ki, auditorlar tərəfindən diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, auditorların müəssisənin fəaliyyətinin düzgün və səmərəli formada təşkil edilməsində, eyni zamanda, müəssisədə müxtəlif növ əməliyyatlar üzrə idarəetmə uçot hesabat üzrə , nəzarətin tənzimlənməsini və nəzarətini təmin olunması məsələlərinə, həmçinin müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırması üzrə tövsiyələrin verilməsində mühüm rol oynayırlar.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin müasir vəziyyətə nəzər salsaq, bu barədə ümumilikdə müstəqillik illərindən indiyə qədər müxtəlif dövrlər ərzində auditor xidmətinin yerinə yetirilməsi üçün sərbəst auditorlar və yaxud da ki, yerli müəssisələrin və xarici auditor şirkətlərinin ölkəmizdəki nümayəndələri tərəfindən bağlanmış müqavilələrin eləcə də müxtəlif və ərazilər üzrə auditor fəaliyyətinin inkişafı qeyri -bərabər şəkildə paylanmışdır. Bunun başlıca səbəbi isə. ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərindən ərazi üzrə daha çox ölkənin iqtisadi

inkişafı üzrə üstünlük verilən sahələrində cəmləşməsi ilə əlaqəlidir. Buna o cədvəl formasında nəzər salmaq.

2.2. Audit fəaliyyəti qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi

Audit sözünün klassik mənanı ifadə edən anlayış çərçivəsindən çıxaraq müasir dövrdə idarəetmə ilə yanaşı, ümumilikdə iqtisadiyyatda gedən bir sıra proseslərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Audit hər şeydən əvvəl idarəetmə funksiyası özünü 2 element obyekt və subyekt üzrə müəyyən edərək, idarəetmə obyektinin və idarəetmə subyektini təşkil edir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, bir sıra amillər vardır ki, bundan idarəetmə obyektinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bunlara məhsulun keyfiyyəti, istehsal, elmi texniki hazırlıq mərhələsini, maliyyə kredit, əmək haqqı məsələlərinə misal göstərə bilərik. İdarəetmənin subyektiv mövqeyində isə ümumilikdə idarəetmə işlərinin müxtəlif növlərə ayrılması üzrə funksional vəzifələri aid edə bilərik.

Robertson auditə idarəetmə anlayışı kimi yanaşaraq, ümumilikdən onu idarəetmə auditi kimi elmdə istifadə etmiş, məzmunu isə resurslardan səmərəli istifadə və bunun nəticəsində düzgün iqtisadi siyasətinin işlənməsi ilə əlaqədar əməli təkliflərin verilməsini əks etdirdiyini söyləmişdir.

Audit müxtəlif xidmətlərin və işlərin görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat hesabatlarının müstəqil və dəqiq şəkildə yoxlanılmasını özündə əks etdirməklə yanaşı, bir sıra xarici və yerli ədəbiyyatlarda müxtəlif mənalarda şərh edilmişdir. Buna müvafiq olaraq müxtəlif iqtisadçılar bu anlayışı nəzarət və təftiş kimi anlayışlarla da əvəz edərək istifadə etmişlər və müxtəlif mənalarda izah etmişlər. İ.A.Belobjetski audit anlayışına idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, eləcə də nəzarət prosesi üzrə hər hansı faktiki vəziyyəti müşahidə edilərək, müəyyənləşdirilən qeyri-əlverişli

halların aradan qaldırması ilə əlaqədar fəaliyyəti kimi izah etmişdir. Levorş isə auditihər hansı bir hadisə haqqında informasiya vasitəsilə sübutların əldə edilməsi və əldə edilmiş məlumatların nəticələrinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi kimi yanaşaraq xüsusi auditin bir neçə formada şərh etmişdir. Bunlara nəzər salaq :

1. Audit fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zamanı sübutların əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi, özündə müxtəlif məlumatların və informasiyaların yoxlanılması və bu zaman hər hansı bir subyektin münasibəti nəzərə almayaraq nəticələri düzgün şəkildə təyin edilməsini özündə əks etdirir.
2. İqtisadi proses və hadisələr haqqında məlumatı isə audit fəaliyyətində subyektlər vasitəsilə təqdim edilmiş məlumatları özündə əks etdirir ki, bu zaman həmin məlumatlar auditin əsas obyektinə hesab edilərək müxtəlif maliyyə hesabatlarından əks olunur.
3. Dəqiqlik dərəcəsi isə hər hansı bir subyekt tərəfindən təqdim edilmiş informasiyanın meyarlara uyğunluğunun müəyyən edərək, bu uyğunluğun kəmiyyət və keyfiyyətə ümumilikdə maliyyə hesabatlarında nə dərəcədə dəqiq olmasını ifadə edir.

Auditi haqqında sadaladığımız mənalarnı ifadə edərək, onu ümumilikdə bir sıra xüsusiyyətlərinin nəzəri formada təhlil edə bilərik. Bu xüsusiyyətləri auditin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti kimi mexanizm formasında fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Haqqında bəhs edəcəyimiz xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir

- müstəqil şəxs – Bu iş üzrə fəaliyyətini həyata keçirən və işin təhlili metodikasına bələd olan və ümumilikdə bu faktların müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələrin qarşılaşdırılmasından müstəqil şəkildə həyata keçirən və müstəqil formada qərarlar qəbul edən şəxs hesab edilir.
- Faktların toplanması və qiymətləndirilməsi – Auditor tərəfindən fəaliyyətin icrası zamanı kəmiyyətə yoxlanması mümkün olan müxtəlif informasiyaların toplanaraq onların həqiqiliyinin müəyyənləşdirilməsi və

bunun vasitəsilə əldə edilmiş meyarlara uyğun formada məlumat toplusundan istifadə edərək fəaliyyətin təşkilini həyata keçirməkdir.

- Təsərrüfat sistemi – Audit fəaliyyətinin icra edilməsi prosesi zamanı hər şeydən əvvəl auditor məsuliyyətində olan hər hansı bir hüquqi şəxs çıxış edir. Bu, təsərrüfat sistemində fəaliyyətin düzgün formada yerinə yetirilməsi üçün onun müxtəlif bölmə və şöbələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin və ümumilikdə bu sistemin normal fəaliyyəti, əsas şərtlərdən hesab olunur.
- Nəticələr haqqında məlumatın verilməsi –audit fəaliyyətinin son mərhələsi kimi əldə edilən informasiyaların yoxlanılması vasitəsilə nəticələri və auditor rəyini istifadəçilərə çatdırılması və ümumilikdə istifadəçilərin bu haqda məlumatlandırılması üstünlük təşkil edir.

Müasir dövrdə audit qeyri dövlət maliyyə nəzarəti kimi müxtəlif funksiyaları icra edir ki, Bu funksiyaları 3 qrup üzrə təsnifləşdirək :

- ✓ Maliyyə mühasibat hesabatının auditı – Buna başqa sözlə, mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama metodikası da deyilir. Bu funksiyanın əsas xüsusiyyəti, maliyyə hesabatlarından əldə edilən informasiyaların mühasibat uçotu prinsipləri ilə uyğunluğunun yoxlanılması və buna əsasən də mühasibat uçotunun ümumi qaydaların nəticəsindən yoxlama- ekspertizasının həyata keçirilməsidir. Bu yoxlama ekspertizanın əsas məqsədi isə təsərrüfat subyektlərin maliyyə hesabatlarından aşkarlanan səhvlərin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi və bu səhvləri maliyyə nəticələrinin təsirinin qiymətləndirilməsini təşkil edir. Bu zaman müəssisələri audit yoxlaması zamanı maliyyə hesabatlarında müəyyən edilən səhvləri müəyyənləşdirən zaman xüsusi metodikadan istifadə edilir. Mühasibat uçotu üzrə əməliyyatların məbləğləri üzrə uçota alınır və bu zaman həmin əməliyyatların məzmunu ilkin sənədlərdə öz əksini tap. Belə olduqda isə audit yoxlanması məsələyə 2 istiqamətdə yanaşır. Bu istiqamətlər müəssisənin maliyyə əməliyyatlarından bu işdən məsuliyyət daşıyan işçilər vasitəsilə nə dərəcədə dəqiq uçota alınmasının

müəyyənləşdirilməsi, eləcə də bu iş üzrə öhdəlik daşıyan şəxslərin bu təsərrüfat əməliyyatlarına qanunvericilik çərçivəsində nə dərəcədə riayət etməsinin təyin etməkdən ibarətdir.

- ✓ Müvafiq tələblərə uyğunluğunu audit – Bu funksiyasında əsas məqsədi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin normativlərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi və buna müvafiq müəssisənin idarə edilməsinin qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilməsinin yoxlanılmasından ibarətdir.
- ✓ Operativ audit - Bu halmüxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi, eləcə də aktivlərin qiymətləndirilməsi və onların fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin təhlil edilərək gələcək inkişaf istiqamətində tövsiyələrin verilməsi təşkil edir. Bu tövsiyələri eyni zamanda, həmin təsərrüfat subyektinin mühasibat uçot işinin təşkili ilə əlaqədar fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi və mühasibat uçotunun kompüterləşməsi ilə əlaqədar operativ audit fəaliyyətini qeyd etmək olar.

Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində audit fəaliyyətinin aparılması zaman bir sıra analitik prosedurlardan istifadə edilir ki , bu prosedurların tətbiq edilməsi, audit fəaliyyətinin daha dəqiq və müfəssəl şəkildə həyata keçirməsinə şərait yaradır. Bu analitik prosedurların sadalayaq :

1. Audit fəaliyyəti nəticəsində auditorlar vasitəsilə müəyyən üstünlük göstəricilərindən müəssisələri maliyyə hesabatı göstəriciləri ilə qarşılaşdırılaraq müqayisə edilməsi ;
2. Maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin sifarişçi tərəfindən təyin edilmiş biznes plan göstəriciləri ilə qarşılaşdırılaraq təhlil edilməsi ;
3. Sahəvi müqayisə təhlil metodu. ;
4. Maliyyə hesabatı göstəricilərini mühasibat hesabatına aid edilməyən qeyri uçotu informasiyaları ilə müqayisəsi ;
5. Maliyyə hesabatı göstəricilərinin keçmiş dövrün göstəriciləri ilə qarşılaşdırılaraq müqayisə edilməsi ;

6. Cari dövrün göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və onların dinamikasının proqnozlaşdırılması

Sahəvi müqayisəli təhlil metodundan bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, bu təsərrüfat subyektinin maliyyə göstəricilərinin sahə üzrə yaranan, formalaşan orta göstəriciləri vasitəsi ilə müqayisəsi zamanı istifadə olunur. Bu təhlil metodu vasitəsi təsərrüfat subyektlərindən sifarişçi tərəfindən biznes fəaliyyətinin hansı formada yerinə yetirdiyini daha dərindən mənimsəyərək, burada təsərrüfat subyektinin müflisləşmə ehtimalından müəyyən edir. Bununla yanaşı təsərrüfat subyektlərində maliyyə informasiyalarının bir-biri ilə üst-üstə düşməməsi isə audit fəaliyyətini icra edən auditdə sahəvi müqayisəli təhlil metodunu düzgün formada müəyyənləşdirmək və tətbiqi imkanlarını aşağı salır. Bu isə göstəricilərin qarşılıqlı müqayisəsinə mənfi təsir göstərir.

Sifarişçilər tərəfindən biznes plan göstəricilərinin müqayisə edilməsi zamana auditorlar smetanın məzmunu ilə əlaqədar sifarişçi ilə müzakirə aparılır və bu istiqamətdə fəaliyyəti müəyyənləşdirirlər. Auditor hər şeydən əvvəl problemi həll etmək üçün ilk növbədə sifarişçi ilə danışıqlar aparılır. Daha sonra təsərrüfat subyektini üzrə nəzarət üzrə risklər dəyərləndirilir.

Müasir dövrdə auditin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi tətbiq edilməsində və iqtisadiyyat müxtəlif sahələri üzrə tətbiqi mühüm rol oynayır. Belə ki, audit icra etdiyi xidmətlərin çoxşaxəli olması və özündə auditor xidmətləri ilə yanaşı, məsləhət konsaltinq xidmətlərini də əks etdirməsi, onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Belə olduqda isə xidmət sahəsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, sənayenin, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin inşasından da irəli gələrək aktual hesab edilir. Buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında audit fəaliyyətinin rolunun müəyyənləşdirilməsində onun göstəricilər sisteminin təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər isə ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üzrə etibarlı və iqtisadi göstəricilər sisteminin

formalaşmasında və eləcə də xidmət sahəsinin inkişafında və bu istiqamətdə formalaşan problemlərin həll edilməsində zəruridir.

Sadaladığımız bu göstəricilərin sisteminin üstün xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu zaman audit xidməti ilə məşğul olan şəxslərin fəaliyyət həmin bu göstəricilər vasitəsilə müəyyənləşdirilir. və auditor xidməti üzrə effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində olduğu kimi, auditor xidməti zamanı daha effektivlik göstəricilərinin formalaşdırılması prosedurları özündə əks etdirən amillərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Auditor xidmətinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan göstəricilər sistemi ilə yanaşı bu fəaliyyət icra edən zaman auditorların bir sıra keyfiyyət xüsusiyyətləri ön plana çıxır ki, fəaliyyətin düzgün formada icrasından bu keyfiyyət xüsusiyyətləri önəmlidir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. auditorların müvafiq audit xidməti üzrə peşəkarlıq səviyyəsi ;
2. auditor xidmətini yerinə yetirən zaman təkmil proqram təminatından və metodik vasitələrdən istifadə ;
3. təsərrüfat subyektlərində göstəricilərin müqayisəsi, zamanla düzgün və müfəssəl informasiya kommunikasiya sistemlərindən istifadə ;

Müasir dövrdə auditorlar tərəfindən bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı həzərət iqtisadi mexanizmi müəyyən mənada bu fəaliyyəti öz təsirini göstər. Belə ki, bu mexanizminin müxtəlif elementlərinə müvafiq olaraq fəaliyyətinin düzgün formada icra edilməməsi üzrə cərimə sanksiyalarının tətbiqi və eləcə də müstəqil formada audit fəaliyyətini icra edən və auditor təşkilatlarının reytinginin hazırlanması da həmçinin, məsləhət konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi, zamana göstərilən xidmətlərin effektivlik və nəticəsi barədə müəyyən bir statistik rəqəmlərin əldə edilməsi zəruri hesab edilir . Belə ki, daha sonra həmin fəaliyyəti göstərən auditorlarda bu istiqamətdə meydana çıxan nöqsanların aradan qaldırılmasına və fəaliyyətini stimullaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Qeyd

etdiyimiz iqtisadi tənzimləmə mexanizmi zamanı sadaladığımız elementlərin daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə rast gəlinərsə də, son dövrlərdə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində Azərbaycan və MDB ölkələrində də istiqamətdə müxtəlif tədbirlər yerinə yetirilmiş və eləcə də keyfiyyətsiz auditor fəaliyyəti ilə məşğul olanların lisenziya fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi ilə əlaqədar tədbirlər görülmüşdür. Bütün bunlar nəticə etibarlı ilə auditor xidmətindən bazar iqtisadi tənzimləmə mexanizminin təşəkkül tapması və onun qanunvericilik çərçivəsində bu normalara əməl olunmaqla inkişafına şərait yaradır. Bu öz növbəsində son zamanlar. praktikada rast gəlinən müxtəlif müəssisələr tərəfindən tətbiq edilən qara auditlə mübarizəyə də şərait yaradır. Bu problemlərin qarşısının alınması məqsədilə audit fəaliyyətində bazar iqtisadi mexanizm və metodların tətbiq edilməsi, eləcə də mənfi hadisələrin ilkin olaraq formalaşmasının mənbələrinin təyin edilməsi və onlara qarşı mübarizə üsullarının tətbiqi qara auditin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik, istər müstəqil formada fəaliyyət göstərən auditorları, istərsə də auditor təşkilatlara müxtəlif təsərrüfat subyektlərindən bu fəaliyyəti düzgün formada icra etmək üçün müəyyən vəzifə və məqsədləri üstün hesab edirlər ki, bunlar auditor fəaliyyətinin mükəmməl şəkildə icrasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə auditor firmalarının qarşıya qoyduqları məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir ;

1. Maliyyə ekspertizasını təşkil etmək ;
2. Müəssisə daxili maliyyə nəzarətinə və auditin düzgünlüyünün yoxlanılması ;
3. Gəlirin düzgün təyin edilməsinə nəzarət ;
4. Bəzi təşkilatlarda maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri üzrə təftiş edilməsi ;
5. Vergiyə cəlb olunmanın yoxlanılması ;

2.3. Beynəlxalq aləmdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və onun müqayisəli təhlili

Auditin təşkili və inkişaf xüsusiyyətləri dünyada çox qədim bir tarixə malikdir. Auditin tarixi dövrü ərzində formalaşmasına nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, hələ qədim Romada idarəetmə işlərində, xüsusilə də maliyyə fəaliyyətində ali orqanlar tərəfindən xüsusi xəzinə məmurları müəyyən edilirdi ki, onlar maliyyə işlərinə və hesabatlara nəzarət mexanizmini həyata keçirirdilər. Eləcə də Fransada və İngiltərədə hesabların yoxlanılması ilə əlaqədar olaraq o dövrdə auditorların fəaliyyətindən istifadə edilirdi.

Zaman keçdikcə dünya ölkələri üzrə sənaye erasının inkişafa və bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması beynəlxalq aləmdə müəssisələr vasitəsilə maliyyə informasiyasının məcburi formada təqdim edilməsi zərurəti meydana gəldi. Bu zəruriyyətdən irəli gələrək, mühasibat sənədləri və müəssisələrdəki informasiyaların dəqiqliyinin yoxlanılması şirkət sahiblərinin auditorlara müraciət etməsi və onların fəaliyyətinin mütəmadi istifadəsi müəssisələrin gündəlik fəaliyyətinin tərkib hissəsi oldu.

1930-cu illərdə iqtisadi böhrandan sonra auditin inkişafı üçün şərait yarandı. Bunun başlıca səbəbi müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı və eləcə də sahibkarlığın formalaşması müxtəlif sahələrin yaranması ilə əlaqədar idi. Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişafını audit fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu fəaliyyətə hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və milli xüsusiyyətlərini, eləcə də müəyyən amilləri nəzərə alaraq yerinə yetirilir. Auditin beynəlxalq təcrübəsinə nəzər salsaq isə bu istiqamətdə beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası nəzdində fəaliyyət göstərən audit praktikası üzrə Audit Komitəsini qeyd edə bilərik. Belə ki, bu komitə audit fəaliyyətinin yaranması və ümumilikdə təşkili və inkişafı ilə əlaqədar beynəlxalq standartların hazırlanması və beynəlxalq miqyasda audit fəaliyyətinə olan yanaşmanın inkişaf etdirilməsində mühüm rol

oynayır. Xüsusi müəyyən edilmiş bu standartları audit fəaliyyətinin inkişafına təkan verməklə yanaşı, onun beynəlxalq miqyasda genişlənməsinə şərait yaradır. Müəyyən edilmiş bu beynəlxalq standartlar müxtəlif ölkələrdə milli standartları səviyyəsində məcburi formada qəbul edilir, bir sıra ölkələrdə isə milli standartları beynəlxalq standartlardan üstün hesab edilir.

Fransada audit fəaliyyətinin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti müəyyən tarixi dövr ərzində inkişafına nəzər salsaq bu fəaliyyətin peşə kimi 19-cu əsrdə böyük sənaye inqilabı dövründə meydana gəldiyini söyləyə bilərik. Lakin buna baxmayaraq, Fransada bu fəaliyyəti icra edən hesablar üzrə komissarlıq 100 ildən çox bir dövr ərzində fəaliyyət göstərirdi. 2-ci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə də bu komissarlığın həyata keçirdiyi islahat vasitəsi ilə müstəqil formada audit təşkilatına çevrilərək Ədliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərməyə başladı. Müasir dövrdə Fransada auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan 2000-dən çox auditor firması mövcuddur. Bu fəaliyyəti icra edən auditorlar Fransanın müxtəlif regionlarında, hesablar üzrə komissarlığın üzvü kimi fəaliyyət göstərirlər. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, auditor fəaliyyəti Fransada 2 istiqamətdə həyata keçirilir- Regional və milli səviyyədə . Regional səviyyədə həyata keçirən auditor fəaliyyəti, ölkədəki auditor şirkətlərinin 34 mahalı üzrə fəaliyyətini özündə əks etdirir. Hər bir şirkət isə regional şura tərəfindən idarə olunur.

Fransanın auditor firmalarını özündə birləşdirən hesablar üzrə komissarlıq milli Şura vasitəsilə idarə olunmur ki, bu Şuranın tərkibinə region şuralarından seçilmiş üzvləri aid edilir. Komissarlıq milli kampaniyası isə Milli Şura tərəfindən idarə edilərək onun vasitəsilə Milli Şuranı müxtəlif qərarların qəbul edilməsi və eləcə də auditor fəaliyyətini inkişaf xüsusiyyətlərinin işlənib hazırlanması üzrə məsuliyyət daşıyır.

Fransada auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar regional firmalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar mexanizm formalaşdırılmışdır ki, bu mexanizm milli kampaniyanın daha səmərəli formada fəaliyyətinin təminatçısı kimi çıxış edir. Onunla yanaşı, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və qaydalarının tənzimlənməsi

istiqlamətində müvafiq komitə fəaliyyət göstərir. Bu komitənin əsas vəzifəsi isə, auditor fəaliyyəti zamanla yoxlama prosesinə nəzarət və bu istiqamətdə zəruri informasiyaların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsidir.

Auditor fəaliyyəti ilə bu sahə üzrə mühasib diplomunu malik və yaxud da ki, hesablar üzrə komissar şəhadətnaməsi olan şəxslər icra edə bilirlər. Bu fəaliyyətlərlə məşğul olmaq məqsədi ilə peşə fəaliyyətinə uyğun imkanların həyata keçirilməsi üçün 1969-cu ildə qəbul edilən qərar vasitəsilə imtahanın qaydaları və metodikası müəyyən edir. Lakin bu qərar 1994-cü ildən qüvvəyə minir və buna əsasən Fransa vətəndaşları audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bu sahə üzrə diplom və 15 illik iş stajına malik olmalıdırlar. Ümumilikdə, bu fəaliyyətin yerinə yetirmək üçün iddiaçıların fransız dilindən imtahan yanaşı sənədləri yaşayış yeri üzrə regional şirkətə göndərdikdən sonra bu fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün Ədliyyə Nazirliyində icazə almalıdır. Ədliyyə Nazirliyi isə qeydiyyatdan keçmiş şəxslərin imtahana buraxılması ilə əlaqədar qərar qəbul edilir. Fransada auditor fəaliyyəti ilə əlaqədardır imtahanları aşağıdakı mövzularla əlaqəli olur ;

1. Hüquqşünaslıq, maliyyə, vergi tutma,
2. Audit fəaliyyəti ;
3. Ümumilikdə proqram əhatə edən digər mövzular ;

Fransa dövlətində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün yerinə yetirilən imtahanının vahid proqram vasitəsilə tərtib edilərək proqramın sadalayacağımız xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

- Maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli olan müəssisələrin maliyyəsi, eləcə də informatikanın müxtəlif informasiyaların əldə edilməsi metodikası, həmçinin statistik və qiymətləndirmə metodları ;
- Auditin metodikası və texnikasını özündə əks etdirən auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar məsələləri əhatə edən auditor risklərə, eləcə də auditor hesabatları rəyləri və sair. ;

- Mühasibatlıq üzrə maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsi və ona ümumi mühasibat uçotu üzrə metodologiyanın və mühasibatlıq fərqlərinin öyrənilməsi ;

Inkişaf etmiş ölkələrdən daha biri olan İsveçdə auditor fəaliyyətinin təşkilini şərh edərkən hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, 1995-ci ildən Avropa İttifaqına daxil olan isveçdə bu fəaliyyətin təşkili ilə əlaqədar ümumi normativlər qəbul edilmişdir. Buna müvafiq olaraq qəbul edilən auditorlar haqqında Qanunun auditor şirkətlərinin qeydiyyatı və eləcə də müstəqil formada fəaliyyət göstərən auditorlara nəzarət və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə göstərişləri və bir sıra məsəlləri əhatə edir. Bu ölkədə auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas orqan kimi Auditor fəaliyyəti Komissiyası çıxış edir ki, onun da bu istiqamətdə qarşısına məqsəd kimi qoyduğu vəzifələri formalaşmışdır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir ;

- Audit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar məsələlərə nəzarət ;
- Auditor fəaliyyətini icra etmək üçün lisenziya almış təşkilatların reyestrinin həyata keçirilməsi ;
- Auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün auditorlarının imtahanlarının və onların bu fəaliyyəti ilə əlaqədar bilik və bacarıqlarının səviyyəsinin yoxlanılmasına ;
- Auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar auditorların etik normalarının tənzimlənməsi və bu istiqamətdə meydana çıxan qeyri-etik halların aradan qaldırması istiqamətində lazımi tədbirlərin görülməsi

Sadaladığımız bu vəzifələri hər şeydən əvvəl İsveçdə müvafiq komissiya vasitəsi ilə imtahan verərək lisenziya almış auditorlardan audit fəaliyyəti ilə əlaqədar qanunvericilik çərçivəsində fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Bu fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən şəxslər hər şeydən əvvəl komissiya vasitəsi, yerinə yetirilən yüksəkixtisaslı imtahanlardan keçməli və daha sonra bu peşənin gələcək

fəaliyyətini mütəxəssis kimi davam etdirmək üçün bir sıra prosedurlardan keçməlidir. Auditor təşkilatlarının vəmüstəqil formada fəaliyyət göstərən auditorların fəaliyyətinin komissiya tərəfindən yoxlanması məqsədi ilə , onların bu vəzifə üzrə etik normalara nə dərəcədə uyğun olduğu müəyyənləşdirmək üçün komissiya tərəfindən müvafiq müxtəlif səviyyəli praktiki və nəzəri imtahanlar həyata keçirir.

İsveçdə auditor təşkilatlarından müxtəlif təşkilati hüquqi formalarda fəaliyyət göstərə bilərlər və bunlara misal olaraq məhdud məsuliyyətli müəssisə yoldaşlıq, şərikli kimi təşkilati hüquqi formaları aid edə bilərik. Bu zaman hər hansı bir təşkilati hüquqi formada yaradılmasından asılı olmayaraq, auditor fəaliyyəti kimi qeydiyyatdan keçən məsələləri, İsveçdə, həmçinin auditor fəaliyyəti Komissiyasına qeydiyyat haqqında ərizəni , dövlət reyestri qeydiyyatdan keçməsi haqqında çıxarışın və təşkilatın nizamnaməsini təqdim etməlidir. Bununla auditor təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçən şirkət ümumilikdə bir sıra tələblərə əməl etməlidir ki, bunlara müvafiq olaraq ;

1. müəssisə yalnız auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır ;
2. müəssisə müflisləşmə vəziyyətində olmamalıdır ;
3. Auditor fəaliyyəti Komissiyasının müəyyən etdiyi ümumilikdə audit fəaliyyəti ilə əlaqədar şərtlərə əməl edərək öz fəaliyyətini təşkil etməlidir ;

Almaniya təcrübəsindən istifadə edərək auditor fəaliyyətinin qeyri dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi formalaşmasını nəzər salsaq, hər şeydən əvvəl. Almaniyada auditor fəaliyyətinin bu peşə ilə bağlı auditorların peşəkar Nizamnaməsi haqqında qanun vasitəsilə tənzimləndiyini qeyd edə bilərik. Bu qanun 1961-ci ildə qəbul olmasına baxmayaraq, zaman keçdikcə daha da təkmilləşmiş və müxtəlif əlavə dəyişikliklərlə auditorun peşə, ixtisas səviyyəsi kimi, inkişafına daha da şərait yaratmışdır.

Almaniyada bir auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan auditorların peşə müstəqilliyini çox yüksək qiymətləndirilərək qanunvericiliyə müvafiq formada

auditorlar vasitəsi ilə müqavilə imzalanıb və bu zaman onlar müstəqil və yüksək keyfiyyətlə fəaliyyəti icra etmək ixtiyarına malik olur. Audit iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində geniş inkişaf edərək bu istiqamətdə meydana gələn problemlərin aradan qaldırılmasında xüsusi rol oynayır. Auditor təşkilatları sadəcə olaraq, müəssisələrdə maliyyə mühasibat hesabatlarının yoxlanması ilə deyil, ümumilikdə, məsləhət konsaltinq xidmətləri də daxil olmaqla, hüquqi, iqtisadi və bir çox məsələlərin həllində mühüm rol oynayırlar. Bununla yanaşı Almaniyadan auditorları vergi sahəsi üzrə də fəaliyyət göstərəcək, xüsusilə, vergilərin hesablanması və ödənməsi ilə bağlı qanunvericilik çərçivəsində meydana gələn problemlərin aradan qaldırılmasından müxtəlif audit xidmətləri göstərilir. Digər ölkələrdən fərqli olaraq Almaniyada auditor təcrübəsinin və əsas fərqi də burada qəyyumluq fəaliyyəti ilə əlaqədar auditor xidmətinin yerinə yetirilməsidir. Belə ki, öz fəaliyyət sahəsinə vəkalət verənin tapşırığı vasitəsilə digər şəxsin əmlakının idarə edilməsi və eləcə də kredit zəmanəti xidmətlərinin göstərilməsi, həmçinin şirkətlərin hüquqlarının təmsili ilə əlaqədar məhkəmələrdə barışıq sazişlərinin imzalanması aid edilə bilər.

Almaniyada bu fəaliyyətlə məşğul olmaq, qanunvericilik çərçivəsində ixtisas imtahanlarının verilməsi vasitəsilə komissiyalar tərəfindən həyata keçirilir və bu zaman bu fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən iddiaçıların imtahana buraxılması ilə əlaqədar qərarı komissiyanın sədri verir. Auditorlara, hüquq sahəsi ilə də bağlı məsələlərin həllindən öhdəlik daşıyaraq, bu istiqamətdən müəssisələrdə maliyyə dayanıqlığının müəyyənləşdirilməsi və maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, həmçinin hər hansı bir fəaliyyət zamanı meydana çıxan hüquq pozuntularının aradan qaldırılması ilə əlaqədar fəaliyyəti icra edir.

III FƏSİL. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ QEYRİ-DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin qeyri-dövlət maliyyə sisteminin müvəffəqiyyətlərinin Azərbaycan reallığına tətbiqi imkanları

Audit fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsində inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq aləmdən qeyri dövlət maliyyə sisteminin müvəffəqiyyətlərinin ölkəmizə tətbiqi imkanlarına nəzər salsaq hər şeydən əvvəl bu istiqamətdə beynəlxalq audit institutlarının təşkilatlarının rolundan bəhs etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə audit sahəsində qəbul edilmiş standartların, eləcə də normativ metodoloji sənədlər audit fəaliyyətinin tətbiq istiqamətlərinin müəyyən edilməsində önəmli rol oynayır. Bazar münasibətlərinə keçid edən ölkələrdə adi fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan təşkilatların rolu daha əhəmiyyətli hesab edilir. Bu təşkilatların fəaliyyəti və qarşılıqlarına qoyduqları məqsədləri və audit fəaliyyəti ilə əlaqədar müəyyən etdiyi normativlər ölkəmizdə də müxtəlif dövrlər ərzində bu fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində stimulyə rolunu oynamışdır. Buna müvafiq olaraq müxtəlif ölkələrdə audit fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan təşkilatlara və onların fəaliyyətinə nəzər salsaq.

İlk növbədə Amerikada audit fəaliyyətinin yaranması və inkişaf tarixinə nəzər salsaq, qeyd etməliyik ki, buradan bu fəaliyyəti qanunverici hakimiyyətin Nəzarəti Xidmətindən mənsubu olan baş Xidmətinin auditorları, eləcə də diplomlu İctimai Mühasiblər və təsərrüfat daxili auditorlar vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

Amerikada audit fəaliyyətini həyata keçirən diplomlu İctimai Mühasiblər və əsasən müstəqil auditorlar kimi fəaliyyət göstərərək, bu istiqamətdə mövcud qanunvericilik çərçivəsində lisenziya alaraq fəaliyyət yerinə yetirilir. Amerikada bu lisenziyanın alınaraq audit fəaliyyətinin göstərilməsi şərtləri isə müxtəlif ştatlar üzrə fərqli qaydalar tətbiq edilərək icra edilir.

Digər ölkələrdən fərqli olaraq Amerikada auditor şirkətləri bu fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün konkret olaraq müəyyən edilmiş vəzifələrə malikdir. Bu vəzifələrə müvafiq olaraq auditor təşkilatları 4 kateqoriya üzrə xidmət göstərirlər, bunları nəzər salaq ;

- ❖ Mühasibat xidmətləri ;
- ❖ Vergi xidmətləri ;
- ❖ Təsdiq etməklə bağlı xidmətlər (auditor rəylərinin verilməsi və.s) ;
- ❖ Müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün məsləhət xidmətləri ;

Amerikada auditor fəaliyyətində digər ölkələrdən fərqli olaraq auditorlar daha üstün mövqeyə malikdirlər. Bu üstünlük daha çox onların sosial təminatının müdafiəsi və maddi rifahı ilə əlaqəlidir. auditor peşəsinin Amerikada nüfuzun olduqca yüksək olması bu fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən iddiaçılar qarşısında çox yüksək tələblər irəli sürür. Belə olduqda isə bu fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən auditorlar xüsusi lisenziya vasitəsi ilə eləcə də dövlət imtahanından keçərək auditor fəaliyyətinin normativ qaydalarına uyğun formada fəaliyyət göstərməlidirlər. Bununla yanaşı, Amerikadan, Andlı Mühasibləri İnstitutunun auditorun inkişafında böyük təsiri olmuşdur (AICPA) . Ümumilikdə Amerikada auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar aşağıdakılar aiddir ;

1. Amerika maliyyə işçiləri institutu- müxtəlif şirkətlərin maliyyə direktorlarına bu institut nəzdində cəmləşdirir
2. Amerikan Milli Mühasiblər Assosiasiyası – Bu assosiasiya Amerikada müxtəlif sahələrdə işləyən təmsilçilərinin və xüsusilə də, mühasiblərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqəlidir.
3. Dövlət idarələrin mühasibləri Assosiasiyası – Bu assosiasiya daha çox dövlət idarələrinin mühasiblərinin bu təşkilat altında birləşir

Hal-hazırda müasir dövrdə dünyada fəaliyyət göstərən auditor firmaları bir çox ölkələrində Bu fəaliyyətin yerinə yetirilməsində önəmli rol oynayırlar. Bu şirkətlərin genişlənərək transmilli korporasiyalar şəklində mövcud olmasının və bu

istiqlamətdə digər bir çox ölkələrdə audit fəaliyyətinin inkişafına təkən vermiş və Azərbaycanda da bu istiqamətdə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə stimullaşdırılmışdır. Belə ki, tarixi dövr ərzində qərbdən müxtəlif korporasiyalar vasitəsi ilə hakimiyyətin ələ keçirilməsi və ümumilikdə kapitalın beynəlmilləşməsi nəticəsində auditor firmalarının rolu daha da yüksəlmiş və bu sahədə auditorların ilk transmilli korporasiyaları inhisarçıları formalaşmışdır. Fəaliyyətinin əvvəlki illərində Böyük səkkizlik adlanan bu təşkilatlar da, sonradan böyük dördlük formasında adlanmağa başladı. Böyük dördlüyə “Ernst-Young”, “Deloitte”, “KPMG”, “Price Waterhouse Coopers” şirkətləri aid edilir. Bu təşkilatlar müasir dövrdə audit fəaliyyəti üzrə dünyanın qabaqcıl liderləri hesab edirlər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu təşkilatların çoxlu sayda filialları və eləcə də dünyanın nüfuzlu audit təşkilatlarında fəaliyyət göstərən işçiləri vardır.

Inkişaf etmiş ölkələrdə audit təcrübəsi və eləcə də beynəlxalq təşkilatlarda bu fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin ölkəmiz üçün xarakterizə edək. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilək ki, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda audit fəaliyyətinin inkişafı, xüsusilə də 90-cı illərdən sonra formalaşmağa başlamış və bu istiqamətdə hüquqi normativ baza yaranmışdır. Bu illərdə ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçidi və Azərbaycanda bazar münasibətləri, inkişafa, eləcə də milli azadlıq mübarizəsi, həmçinin, Azərbaycanın beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə demokratik əsaslarla idarə edilməsi, ölkədəki mülkiyyətin çox növünün formalaşması və ümumi təsərrüfat subyektlərinin yaranması, fəaliyyəti zəruri etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyası və Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin formalaşması nəticəsində onlara maliyyə nəzarətinin təşkili məhz audit fəaliyyətinin formalaşması və inkişafına təkən verdi. Buna müvafiq olaraq, ölkəmizdə “Auditor xidməti haqqında”, eləcə də “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” və “Maliyyə sənaye qrupları” haqqında ümumilikdə qəbul edilən qanunlar ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotu və uçotunun düzgün

formada aparılmasının təmini məqsədi ilə qanunvericilik çərçivəsində auditor fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyən etmişdir.

Auditor xidməti haqqında mövcud qanuna ümumilikdə təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında auditor fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi çərçivəsində müxtəlif yoxlamaq yazılı rəy vermək, eləcə də maliyyə və mühasibat uçotu ilə əlaqədar hesabatların düzgünlüyünün yoxlanılması və ümumilikdə bir sıra xidmətləri özündə əks etdirir. “Auditorlar fəaliyyəti haqqında Əsasnamədə” isə Azərbaycanda Auditor Palatasının funksiya və vəzifələri müəyyən edilmişdir ki, bu vəzifələr ümumilikdə, ölkəmizdə maliyyə və mühasibat uçotunun düzgün formada aparılmasını və audit xidmətinin təşkili edilməsi cəhətdən qanunvericilik çərçivəsində bütün qaydalara riayət edilməsini özündə əks etdirir. Auditor Palatasının funksiyalarına nəzər salaq.

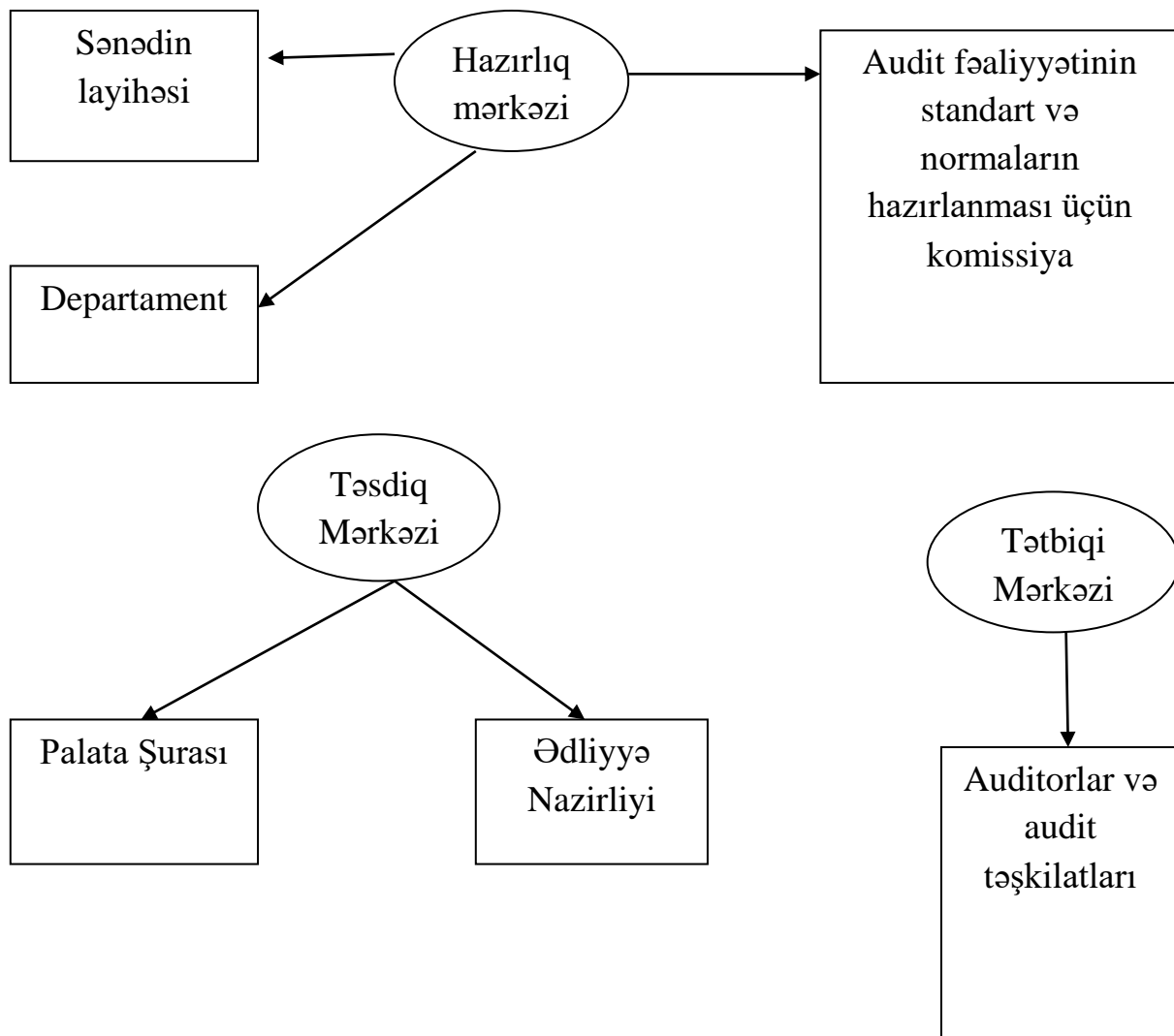
- Azərbaycanda auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən auditor təşkilatları və sərbəst auditorların lisenziya əldə etmək məqsədi ilə müvafiq olaraq imtahanların keçirilmə qaydalarının və bu istiqamətdə hazırlıq kurslarının təyin edilməsi ;
- Auditor təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət və uçotun aparılması ;
- Auditor Palatası tərəfindən auditor fəaliyyətinin düzgün təşkil olunması məqsədilə auditorlara məsləhətlərin verilməsi və qanunvericilik çərçivəsində bu fəaliyyətin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün xidmətlərin və təkliflərin hazırlanması ;
- Sərbəst auditorlar, yaxud auditor təşkilatları tərəfindən öz peşə funksiyalarına uyğun fəaliyyət yerinə yetirilmədiyi halda sifarişlərin iddialarının qanunvericilik çərçivəsində təmin edilməsi, onların hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar müxtəlif tədbirlərin yerinə yetirilməsi ;
- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici auditor təşkilatların ölkəmizdəki nümayəndəliklərinin və eləcə də sərbəst auditorların fəaliyyətini

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti haqqında qəbul edilmiş qanunlara uyğunluğuna nəzarət olunması ;

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi Azərbaycanda auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün Audit Palatasından imtahan verərək lisenziya alan və auditorlar fiziki şəxs və yaxudda ki, auditor təşkilatı yaradaraq hüquqi şəxs formasında fəaliyyət göstərirlər. Ölkəmizdə beynəlxalq praktikaya istinad edilərək, auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlardan bu sahə üzrə bilik və bacarıqlarını daima olaraq artırılması aktual məsələlərdən hesab edilir. Azərbaycanda da bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılır və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkəmizdə yeni iş sahələrində, təsərrüfat subyektlərinin yaranması, nəzdində auditorların peşə ixtisas səviyyəsinin artırılması və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna müvafiq olaraq ixtisasartırma kurslarının və bu kursların yerinə yetirilmə qaydaları müəyyənləşdirilir. Auditor Palatasının funksiyalarının tərkibinə daxil olan bu ixtisasartırma kurslarının təşkil olunması Audit fəaliyyətinin praktik və nəzəri istiqamətdə inkişafından zəruri hesab edilir. Qeyd etdiyimiz məsələlərə uyğun formada Azərbaycandan peşəkar audit bazarının formalaşma prosesi hələ müstəqilliyinizi əldə etdikdən sonra qanunvericilik bazasının formalaşmağa başladığı dövrdən etibarən yaranmışdır.

Ölkəmizdə audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi və inkişafı milli standartların formalaşması və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məsələlərindən asılı olaraq dəyişir deyir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, ölkəmizdə milli audit standartları hazırlanarkən beynəlxalq təcrübədə mövcud olan beynəlxalq standartları əsas prinsip kimi götürülüb. Məhz buna uyğun şəkildə auditor Palatasında beynəlxalq standartlara, müasir ölkəmizdə milli audit standartlarının hazırlanması ilə əlaqədar komitə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq praktikadan istinad edilən əsas prinsiplər isə xüsusilə müxtəlif ölkələrdə audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə və Beynəlxalq Komissiya tərəfindən hazırlanan Beynəlxalq Audit Standartları əsas götürürlər. Ölkəmizdə də bu standartlara uyğun formada milli audit standartlarının hazırlanması prosesi aşağıdakı formada olur.

Sxem 3.1. Auditorlar palatasında milli audit standartlarının və digər normativ sənədlərin hazırlanma prosesi ⁸

Müxtəlif ölkələrinin audit təcrübəsinin Azərbaycanla tətbiqi mexanizminə uyğun olaraq, 1997-ci ildə olan Pakistanın Baş Auditor Təşkilatında Azərbaycan Auditor Palatasının əməkdaşları üçün Audit və mühasibat institutunda beynəlxalq maliyyə kursunda iştirak imkanı yaradaraq, bu sahə üzrə sertifikat əldə etmişlər. Bundan əlavə, sonrakı illərdə isə Auditor Palatasının əməkdaşlarının müxtəlif və aidiyyəti

⁸Əliyev Malik "Azərbaycan Respublikasında daxili auditin təşkilinin müasir vəziyyəti və onun inkişaf istiqamətləri", i.q.üz.al.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2004, səh 28

qurumlarının, xüsusilə də Türkiyə, Çin, Hindistanda təşkil etdikləri təlim kurslarında iştirak etmişlər. İstər yerli istərsə də xarici ölkələrdə təşkil edilən bu kurslara ümumilikdə auditorun rolu və vəzifələri, audit fəaliyyətinin aparılması və eləcə də, bank, vergi qanunvericiliyinin tətbiqi kimi məsələlərdə auditorun rolu və bu istiqamətdə hesabatların hazırlanması və eləcə də maliyyə və mühasibat sənədlərinin düzgünlüyünün yoxlanması kimi məsələlər öyrənilmişdir. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda audit xidməti məhz 3 subyekt vasitəsilə icra edilir ki, bunlar da müvafiq olaraq,

1. yerli auditor təşkilatları ;
2. sərbəst auditorlar ;
3. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici auditor təşkilatların yerli nümayəndəlikləri;

Auditor xidmətinin yerinə yetirildiyi subyektlərə nəzər saldıqda, bu xidmətlərin respublika üzrə inkişaf dərəcəsinə baxsaq, görürük ki, Azərbaycanda. təsərrüfat subyektlərinin ölkə üzrə qeyri bərabər paylanması müvafiq olaraq audit fəaliyyəti də daha çox paytaxtda üstünlük təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, Auditorlar Palatası Azərbaycanın digər şəhərlərində də bu sahənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində və eləcə də beynəlxalq təşkilatların yalnız paytaxtdan deyil, region və digər şəhərlərində də filiallarının yaradılması istiqamətində müxtəlif tədbirlər icra edirlər. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə bazar münasibətlərinin inkişafı, müxtəlif xidmət sahələrinin yaranmasına auditor xidməti növlərinin də inkişaf etməsinə şərait yaradır. Buna müvafiq olaraq auditor Palatası bu istiqamətdə fəaliyyətin genişlənməsinə müvafiq şəkildə ona auditorların fəaliyyətinin onların yerinə yetirdiyi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edir.

Cədvəl 3.1. Ölkəmizdə müxtəlif illər ərzində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə lisenziya almış hüquqi və fiziki şəxslərin statistikasını

İllər	Lisenziya alınmış auditorlar		
	Yerli təşkilatlar	Xarici təşkilatlar	Sərbəst auditorlar
2005	4	3	54
2006	16	3	101
2008	19	6	124
2009	20	6	139
2010	25	6	152
2011	30	7	169
2012	34	7	195
2013	38	7	220
2014	33	2	20
2015	39	4	20

3.2. Müəssisələrdən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkəmizdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nöqtəyi nəzərdən audit sisteminin inkişafı zəruri əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etməliyik ki, ümumilikdə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra baş verən iqtisadi islahatlar çərçivəsində ictimai iqtisadi proseslərdə auditin rolunun daha da

aktuallaşması zaman keçdikcə onu inkişafında zəruri etmişdir. Müxtəlif dövrlər ərzində ölkəmizdə bu xidmətin tətbiq olunması istiqamətində normativ hüquqi baza formalaşmış və xüsusilə də bu istiqamətdə fəaliyyətin tənzimlənməsi prosesində təkmilləşməyə ehtiyac duyulmuşdur. Buna müvafiq olaraq təkmilləşmə istiqamətləri sadalayaq :

1. audit fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasında mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması və təkmilləşdirilməsi ;
2. xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək, auditin təşkilinin forma və metodlarının müəyyənəndirilməsi ;
3. xüsusilə də müəssisələrdə audit fəaliyyətinin təşkili, zamanı peşəkar kadrların hazırlanmasına və ya bu fəaliyyətin daha operativ təşkil olunması məqsədi ilə ixtisasartırma sisteminin formalaşdırılması ;
4. müəssisələrdə istehsalın və ümumilikdə bu iqtisadiyyatın sahəvi struktur üzrə əhalinin tələbatına uyğun və keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsi və ümumilikdə bütün bu prosesi üzrə müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət məqsədi ilə audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi

Audit fəaliyyətinin inkişafında onun statistikasını da çox əhəmiyyətli bir rol oynayır. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki müəssisələrin fəaliyyətində audit yoxlamaları zamanı statistik məlumatların düzgünlüyünü aşkarlanması və statistik bazanın müəyyənəndirilməsi auditin lazımi səviyyədə aparılmasının əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, auditin praktiki təcrübə bazasının müasir dövrdən müəssisələrin fəaliyyətində kifayət qədər formalaşmaması və onun statistik bazasının ümumi bazada öz əksini kifayət qədər tapmaması onun inkişafını və bu istiqamətdə təkmilləşdirmə ilə əlaqədar tədbirlərin aparılmasına mane olan səbəblərdən hesab edilir.

Müasir dövrdə auditin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi tətbiq edilməsində və iqtisadiyyat müxtəlif sahələri üzrə tətbiqi mühüm rol oynayır. Belə ki, audit icra etdiyi xidmətlərin çoxşaxəli olması və özündə auditor xidmətləri ilə yanaşı, məsləhət konsaltinq xidmətlərini də əks etdirməsi, onun iqtisadiyyatın

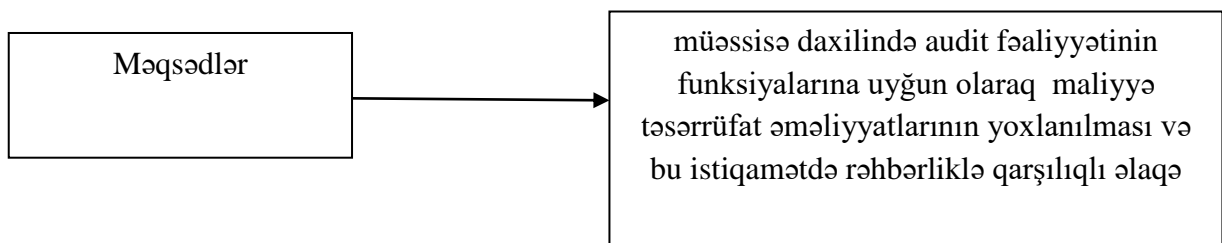
müxtəlif sahələrində tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Belə olduqda isə xidmət sahəsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, sənayenin, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin inşasından da irəli gələrək aktual hesab edilir. Buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında audit fəaliyyətinin rolunun müəyyənləşdirilməsində onun göstəricilər sisteminin təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər isə ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üzrə etibarlı və iqtisadi göstəricilər sisteminin formalaşmasında və eləcə də xidmət sahəsinin inkişafında və bu istiqamətdə formalaşan problemlərin həll edilməsində zəruridir.

Sadaladığımız bu göstəricilərin sisteminin üstün xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu zaman audit xidməti ilə məşğul olan şəxslərin fəaliyyət həmin bu göstəricilər vasitəsilə müəyyənləşdirilir. və auditor xidməti üzrə effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində olduğu kimi, auditor xidməti zamanı daha effektivlik göstəricilərinin formalaşdırılması prosedurları özündə əks etdirən amillərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

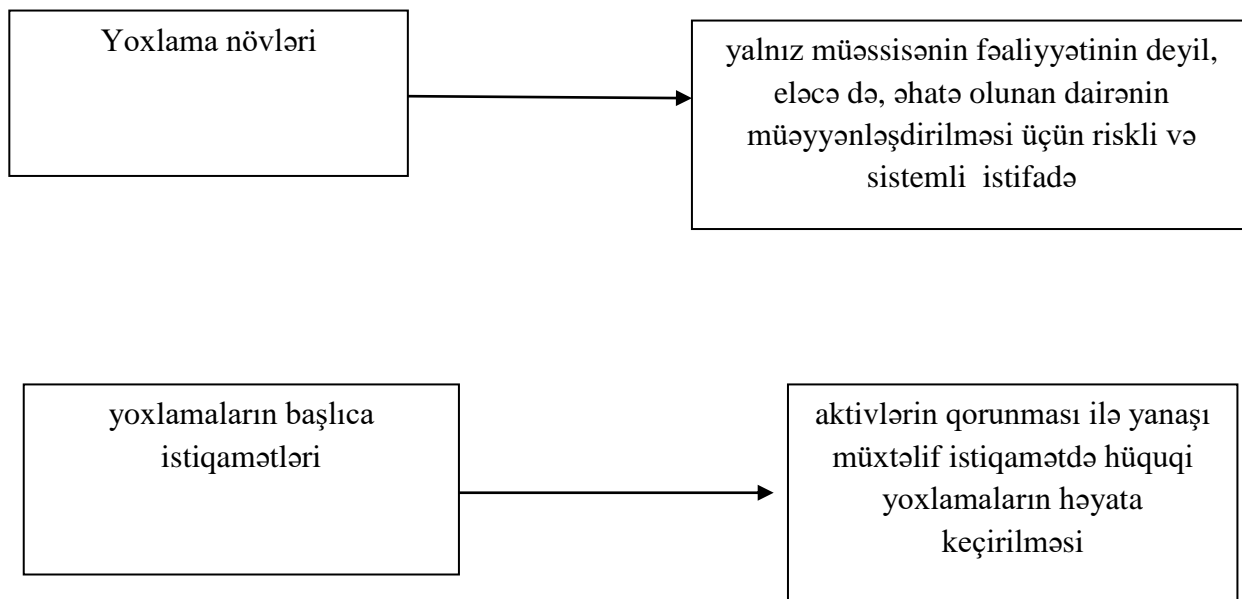
Ölkəmizdə auditor fəaliyyəti zamanı bu istiqamətdə müstəqil biliklərin yaranmasına adi fəaliyyətin inkişafına təkan verən əsas elementlərdən hesab edilir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, istənilən sahə üzrə yaradılan təşkilatlar həmin sahədə mövcud problemlər və onun fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar tənzimləmə mexanizmi yerinə yetirərək bir sıra problemlərin həllində mühüm rol oynayırlar. Buna görə də bu formada təşkilatların yaradılması peşəkar birliklərin fəaliyyət göstərməsi audit fəaliyyətinin təkmilləşməsinə müsbət təsir göstərir. Audit fəaliyyətinin mühasibat uçotu və vergi sistemi ilə olan əlaqəsinə nəzər salaraq qeyd edə bilərik, audit sisteminin təkmilləşməsi, bu sahələrin də öz növbəsində təkmilləşdirilməsinin və beynəlxalq standartlara uyğun formada təşkilini tələb edir. Ölkəmizdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin elmi praktiki əsaslarının yaradılması və bu istiqamətdə dünya standartlarına cavab verən bir fəaliyyətin təşkil olunması cəhətdən. Mövcud problemlərin həlli yalnız audit fəaliyyətinin deyil, eləcə də

müəssisələrin fəaliyyətinə təsir edən və beləliklə də iqtisadiyyatın strukturundan və ölkədə baş verən bir sıra proseslərə təsir göstərərək, zəruri hesab edilir. Bu istiqamətdə daxili audit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi daima diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində daxili audit fəaliyyətinin əsas predmeti ümumilikdə, müəssisələrin fəaliyyəti zamanı qeyri dövlət maliyyə nəzarəti çərçivəsində inzibati və mühasibat nəzarətini həyata keçirərək müəssisələrdə həyata keçirilən istehsal prosesinin ixtisaslaşdığı sahə üzrə fəaliyyətinin müxtəlif əməliyyatlarda qanun çərçivəsində öz əksini tapması və ümumilikdə müxtəlif hadisə və faktları məcmusunu özündə əks etdirir. Bu isə bazar münasibətləri şəraitində omaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin başlıca şərti kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti çərçivəsində qanunvericilik bazasına uyğun şəkildə olması və aktlara uyğundur əks etdirməsi və bu istiqamətdə yoxlamaların düzgün aparılması, auditorlar tərəfindən yoxlamalar zamanı müəyyənləşdirilən kənar hallar zamanı müxtəlif qərarların qəbul edilməsi, peşəkar konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi və bir sıra məsələlər ümumilikdə, audit fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, müəssisələrin fəaliyyətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əsası kimi daxili auditin inkişafının əsas istiqamətlərinə aşağıdakı formada göstərə bilərik.

Sxem 3.2. Auditin inkişaf konsepsiyasının əsas istiqamətləri ⁹

⁹Bayramov Anar "Müəssisələrin idarəetmə sisteminin daxili auditin rolu" iq.üz.fə.do.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2013 səh 142

3.3. Müəssisələrin maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının effektivliyinin artırılması məqsədilə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

Müəssisələrdə maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sistemində nəzər salsaq hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət funksiyasına müəssisədə idarəetmə sisteminin təşkilinə və onun fəaliyyətinə müəssisənin, funksional bölmələrinin fəaliyyətinə, aktivlərdən vəsaitlərdən öhdəliklərdən istifadəyə nəzarəti müəssisənin ayrı-ayrı sahələr üzrə nəzarət prosedurlarını müxtəlif idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aid edilə bilər. Belə ki, qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edən

səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət mexanizminin formalaşdırılması daxili auditin əsas funksiyalarından biri kimi çıxış edir. Müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, ümumilikdə, xarici mühitin audit funksiyası kənar audit yəni maraqlı tərəflərin informasiya ilə təmini, daxili audit üzrə təhlilin nəticələrinin müxtəlif istiqamətli maliyyə və iqtisadi təhlillərin aparılması da bu haqda nəticələrin formalaşdırılmasını əks etdirir. Müəssisələrdə auditin təşkili və qiymətləndirilməsindən bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən daxili nəzarətçilərin məsul şəxslərin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisədə fəaliyyət göstərən auditorlar resurslardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsini qənaət və rentabellik yollarını araşdırarkən hər şeydən əvvəl bir sıra amillərə riayət etməlidirlər.

1. Qənaət və rentabelliğin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq normativlərin müəyyənləşdirilməsi ;
2. Müəyyənləşdirilmiş, normativ və standartlara əməl olunması ;
3. Nöqsanların aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi ;

Ümumilikdə müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin düzgün formada yerinə yetirilməsini özündə əks etdirən 4 əsas şərt mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

- ✓ Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkili və fəaliyyət göstərməsi üçün müəssisə rəhbərliyinin rolu
- ✓ Əminlik dərəcəsini yetərliliyi . Belə ki, daxili nəzarət sistemi tam olmasa da, maliyyə hesabatlarının etibarlılığını qərəzsizliyinə kifayət qədər əminlik olmalıdır.
- ✓ Mövcud olan məhdudluğu daxil nəzarət sisteminin qurulması və tətbiqi ilə bağlı xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan səmərəli bir sistem kimi baxmaq qeyri mümkündür.
- ✓ Informasiyanın işlənməsi üsulu

Müəssisənin nəzarəti sisteminin formalaşması və tətbiqi müəssisələrin rəhbərliklərinə də bir sıra məsələlərə nail olmaq üçün şərait yaradır ki, bunlara nəzər salaq ;

1. İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün vacib olan etibarlı məlumatların əldə olunması ;
2. Müəssisənin aktivlərinin və sənədlərin qorunması ;
3. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldilməsi ;
4. Uçotun müəyyən edilmiş prinsiplərinə riayət edilməsi ;

Bu məqsədə nail olmaq üçün müəssisələrdə daxili audit xidmətinin fəaliyyəti, onun hüquq və vəzifələri, həmçinin işlərin səmərəsini təminatı üzrə müəssisə rəhbərinin zəmanəti nəzərdə tutan müvafiq əsasnamə ilə müəyyən edilir. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, səmərəli fəaliyyət göstərən nəzarət sisteminin təşkili, mürəkkəb bir proses olub özündə mövcud idarəetmə strukturunun səmərəliliyinin təhlilindən təşkilatın yeni fəaliyyət konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına, əvvəlki fəaliyyət şəraiti üçün müəyyən edilmiş məqsəd strategiya və taktikanın tənqidi təhlilinə. maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının nəzarəti prosedurlarının işlənilib hazırlanmasında, daxili audit xidmətinin yaradılmasını təşkil edir. əks etdirir.

Müəssisələrdə maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif analitik prosedurlar tətbiq edilir ki, bunlar auditin planlaşdırma mərhələsində təsərrüfat subyektlərində maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsi halları müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Elə buna görə də auditor riskinin qiymətləndirilməsi zamanı auditor təsərrüfat subyektlərinin pisləşməsi ehtimalı nəzərə alır və belə olduqda, audit prosesində tətbiq olunan prosedurlar, həmin ehtimalı qabaqcadan görməyə əlverişli şərait yaradır.

Müəssisələrdə maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi müxtəlif amillərin diqqət mərkəzində saxlanması və onların təhlilindən asılı olaraq dəyişilir. Bir müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri, onun maliyyə vəziyyətində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri vasitəsilə müəyyən edilir ki, həmin

tədqiqat zamanı bir sıra əmsallar hesablanaraq müəssisə fəaliyyətinin dinamikası xarakterizə edilir. Həmin göstəricilərin məcmusu müqayisəli şəkildə müəssisənin məkan və zaman daxilində fəaliyyətini xarakterizə edərək müəssisənin iqtisadi potensialının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Pul axını hərəkəti onların müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlili isə bu istiqamətdə isə fəaliyyətin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayan amillərdən hesab edir. Belə ki, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası, optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün böyük həcmdə iqtisadi informasiya əldə edilməsinə imkan verir. Bu hər şeydən əvvəl müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin əhatə edilməsi ilə təmin olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi, əsas və dövriyyə vəsaitlərindən uzunmüddətli və qısamüddətli qoyuluşlardan istifadəni xarakterizə edən maliyyə əmsalların hesablanması vasitəsilə həyata keçirilir. Belə bir şəraitdə mənfəətin dövriyyə kapitalının və onun tərkib hissəsi sayılan pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, maliyyə təhlilinin əsas bölmələrindən birinə çevrilir. Müəssisənin maliyyə nəticələrinə öz təsirini göstərən pul axını hərəkətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi kompleks maliyyə təhlilinin mühüm elementi hesab edilərək, maliyyə təhlilinin köməyi vasitəsilə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan məsələlərin həllinə və firmanın idarəetmə strukturu üçün zəruri informasiyanın əldə edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşərdi ki, kompleks bu bölməsi xarici şirkətlərdə geniş tətbiq olunur və mütəxəssislər tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasının tərkib hissəsi hesab edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəli və inkişaf perspektivləri, hesabat dövründə əldə edilmiş mənfəətin mütləq məbləği ilə yanaşı, müəssisədən likvidlik səviyyəsi və pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə xarakterizə olur. Bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı pul vəsaitlərinin təhlili və qiymətləndirməsi metodikası pul daxilolmaları və ödəmələr haqqında informasiya əldə edilməsi təmin edir, kompleks maliyyə təhlilinin, köməyi ilə müəssisənin

xərcləri üzrə öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan pul vəsaitlərini əldə olunma kanallarından nəzarət etməyə əlverişli şərait yaradır. Bir sıra hallarda pul daxilolmaları və demələrinin bəzi elementləri böyük məbləğ təşkil edir və bunun nəticəsində mənfəət və zərərlərin məbləği mədaxil edilən güzəştlərin həcmi yüksək olur.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi nöqtəyi nəzərdən təhlil edilməsi zamanı audit prosedurlarının hazırlanması və icra edilməsi prosesi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosedurların hazırlanması və icra edilməsi özündə bir neçə elementi əks etdirir . Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

1. Prosedurları məqsədin müəyyən edilməsi . Bu element çərçivəsində aşağıdakı amillər xüsusi rol oyna

- Sifarişçinin biznes fəaliyyətlə tanışlıq və işgüzar aktivliyi müəyyən olunması ;
 - Mühasibat və maliyyə hesabatlarından düşünülmüş və təsadüfi ssəhvlərin onların müəyyən olunma
 - Müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi
- Vaxtın seçilməsi

Müasir dövrdə auditor malik informasiya təsir edə biləcək hadisənin əməliyyatın xarakterini müəyyən etmək üçün sifarişçinin biznes fəaliyyətini və mənsub olduğu sahə ilə əlaqədar biliklərə malik olması zəruri şərt hesab edir. Bununla yanaşı, auditorlar tərəfindən audit prosesində daha real nəticəyə nail olmaq məqsədilə auditor bir qayda olaraq, keçmiş yoxlamaların məlumatlarına istinad edir və onlardan istifadə edir. Belə bir şəraitdə müxtəlif təyinatlı mütləq və nisbi göstəricilərin hesablanması və dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi, iqtisadi təhlilin yekun prosedur hesab olunur. Həmin dəyişikliklər auditor yoxlamalarının planlaşdırılması zamanı nəzərə alınması vacib olan spesifik hadisələri əks etdirir. Ümumilikdə bazar münasibətləri şəraitində auditin aparılması üçün zəruri olan informasiya aşağıdakı mənbələr hesabına əldə olunur. :

1. Təsdiq edilmiş mühasibat və maliyyə hesabatı ;
2. Direktorlar Şurası iclaslarının protokolları;
3. Keçmişin müxabirləşmələr və digər auditor rəyləri
4. Dəyişməz informasiya hesab edilən daimi auditor faylları
5. İdarəetmə strukturlarında uçot sistemlərində gözlənen dəyişiklik

Müəssisələrdə maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq edilən audit prosedurlarını ixtisar edilməsi məqsədi ilə analitik prosedurlar vasitəsilə qeyri adi kənarlaşmaları aşkar edilir və bu zaman analitik prosedurların nəticəsi mühasibat hesabatları üzrə qalıqların hesablanması, onların düzgünlüyünün təsdiqinə istiqamətlənir. Bu isə öz növbəsində, nəzərdən keçirilən mühasibat və maliyyə hesabatlarının təhlili zamanı az miqdarda məlumatlarla kifayətlənməyə imkan verir və belə bir şəraitdə analitik prosedurların həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən faktların da sübut olaraq yararlılıq səviyyəsi, konkret şəraitdə etibarlılıq dərəcəsiindən asılı olur.

Nəticə və təkliflər

Tədqiqat işi üzrə müxtəlif paraqraflar təhlil edilərək ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmiş və bu nəticələrə uyğun təkliflər irəli sürülmüşdür. Bunlara nəzər salaq. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, auditor nəzarəti, firmadaxili nəzarətə kommersiya banklar tərəfindən müştərilərinə nəzarət növlərinə bölünür. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hər 3 nəzarət ümumilikdə müəssisələrin maliyyə fəaliyyətində qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsində çox mühüm rol oynayır. Bunlardan xüsusilə auditor nəzarəti maliyyə nəzarətinin müasir dövrdə daha çox inkişaf etmiş forması kimi qəbul edilir. Xüsusən də müasir dövrdə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün yeni olan və idarə etmənin mühüm elementlərini özündə birləşdirən müstəqil nəzarət forması kimi audit nəzarəti müxtəlif təsərrüfat subyektlərində maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin əldə olunmasında başlıca istiqaməti kimi çıxış edir. Bu nöqteyi nəzərdən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif kommersiya strukturlarında və eləcə də ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində təşkilinin və fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından audit nəzarətindən və onun bu fəaliyyətdə rolundan daha geniş bəhs edək.

Bəşəriyyətin ümumilikdə, idarəetmə sistemində nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasına olan marağın çox qədim bir tarixi var. Tarixi mənbələr vasitəsilə sübut edilmişdir ki, insanlar hələ müxtəlif hesabat növlərinin tətbiq edilməsindən 6000 min il əvvəl istifadə etmişlər və həmin hesabatlar müasir baxımından indiki dövrü hesabat sənədləri ilə fərqlənsə də, nəticə etibarilə ilkin maliyyə uçot sisteminin formalaşması çox mühüm rol oynamışdır. Formalaşmaqda olan maliyyə uçot sistemi ona nəzarətin tətbiq edilməsini zəruri etməklə nəzarət funksiyasının da yaranmasına və tarixi cəhətdən inkişafına təkan vermişdir. Müəssisələrdə auditorun qeyri-dövlət nəzarət sistemi kimi təhlili müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində, maliyyə

sabitliyinin təmin olunmasından və hər bir müəssisənin normal fəaliyyətin əsas şərti kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin zərurəti və onun fəaliyyət istiqamətlərinə nəzər salsaq, əvvəlcə qeyd edə bilərik ki, bu istiqamətdə fəaliyyət firmadaxili audit, xarici audit üzrə təsnif edilir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid eləcə də təsərrüfatın çoxukladlı fəaliyyətinin yaranması və mövcud olması, ümumilikdə müəssisələr arasında əlaqələrin daha da genişlənməsi, müxtəlif strukturlar arasında təsərrüfat orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşması idarəetmənin vacib ünsürləri hesab edilən nəzarət bazar münasibətlərini daha aktual etmişdir. Xüsusilə də bu münasibətlərdə müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarının icra edildiyi nəzərə alaraq ciddi nəzarət sisteminin yaradılması da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Buna müvafiq olaraq inzibati formada tətbiq edilən təsərrüfatçılıq şəraitində müxtəlif müəssisələrdə, təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətinin səmərəli formanı tətbiq üçün hər bir müəssisənin rəhbəri bu istiqamətdə, fəaliyyətin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu zaman müəssisədə həyata keçirilən uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi və eləcə də balans rəqəmlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, bu proses audit xidmətindən istifadəni şərtləndirir. Bazar münasibətlərinə keçid idarəetmə funksiyası üzrə və nəzarət mexanizmlərin tətbiqi istiqamətində rəhbərlərinin qarşısında ciddi məsələləri və göstərişləri formalaşdırır ki bütün bunlarla yanaşı, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək ən son texnoloji avadanlıqların istehsalı təşkil etmək və və buna müvafiq olaraq bazarda rəqabət şəraitində formalaşan fəaliyyətdə tab gətirmək kifayət qədər mürəkkəb hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu ,1994
2. “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” , 1995
3. Abbasov İ.M “Auditin nəzəri və praktiki problemləri” Bakı, 1999
4. Abbasov İ.M “Audit”, Bakı, 2017
5. Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri , Bakı, 2006
6. Daxili audit . Ali məktəblər üçün dərslik. , Bakı, 2008
7. Daxili audit standartları Azərbaycan Milli Ensiklopediya Nəşriyyatı , 2001
8. Hacıyev F.Ş, Əliyev Ç.H “audit”, Bakı, 2012
9. Mahmudov İ.M “Maliyyə vəziyyətinin təhlili” Bakı, 2000
10. Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu , 1994
11. Məmmədov Y. “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri “ Bakı, 2006
12. Maliyyə , Bakı, ADİU, 2001
13. Novruzov V, Zülfüqaradə R “Auditin əsasları” Bakı, 1997
14. İsmayılov N.M “Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili” Bakı, 2000
15. Əhmədov N “Maliyyənin əsasları “, Bakı, 2016
16. İsgəndərov R.Ə “Müəssisələrin Maliyyəsi” Bakı, 2007
17. “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu” ADİU, Beynəlxalq elmi praktiki konfransın materialları.
18. Xankişiyev Bəybala “Maliyyə nəzarəti”, Bakı, 2002
19. V.T. Novruzov, Nəsibova L “Daxili audit”, Bakı, 2002
20. Sadıqov Ə.A “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə uçotunun auditin mahiyyəti və təşkilinin məqsədi “ Bakı, 1999
21. Rzayev Q.R “Mühasibat uçotu və audit” Bakı, 2002
22. Bayramov, Xanlar “Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu “ iq.üz.fə.el.do.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2013

23. Əliyev Malik "Azərbaycan Respublikasında daxili auditin təşkilinin müasir vəziyyəti və onun inkişaf istiqamətləri " iq.üz.al.də.al.üç.tə.ed.dis, Bakı, 2004,
24. Белобжечка И.А. Бухгалтерский учет и Внутренний аудит. В 2-х частях М. Бухгалтерский учет, 1994.-Ч.1.-122 с.; ч2-128 с. (Библиотека журнала)
25. Богомолов А.М., Голощапов Н.А. Внутренний аудит. Организация и методика проведения М.: "Экзамен" 1999.- 192 с.
26. Булавина Л.И. Финансовые результаты: учет, отчетность, аудит: Учебное пособие, - Ставрополь.: СГАВХ, 1996. -96 с.
27. Бурцев В.В. Классификация внутреннего аудита // Бухгалтерский учет, 1998-907.
28. Бурцев В.В. Принципы внутреннего аудита /1 Бухгалтерский учет, 1998. - X2 2.
29. Бурцев В.В. Система внутреннего контроля коммерческой организации. Дисс. на соиск. Учен. Степени канд. Экон. Наук (08.00.12). -Москва.. 1998.
30. Бурцев В.В. Система внутреннего контроля коммерческой организации II Лидиторские ведомости, 1998. -112 8.
31. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/celilova_ulker.pdf
32. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/9/c_f_9418.htm
33. <http://kayzen.az>

РЕЗЮМЕ

Азербайджан получил независимость после различных новых районов страны, формирования и, соответственно, руководство организации к необходимости здесь в другом финансовом анализе, финансовое положение и многие меры, а также финансовая стабильность, чтобы обеспечить предприятия и негосударственный финансовый контроль в области, такие как образование было необходимо. В связи с этим, деятельность руководства воздействия на процесс принятия решений, ведущих к необходимости возникает идентифицировать его. Эти последствия не могут управляться в управлении деятельностью предприятия в течение периода, в котором, чтобы сформировать мнение, что позволяет. Определение степени его способности вводить, как определить прозрачность управления находит свое отражение в предоставлении информации объекта. Аудита, проведенного службой быть многогранным и включает в себя аудиторские услуги и консультационные консультационные услуги также отражают его применение в различных отраслях экономики расширяется. В этом случае зона обслуживания, в дополнение к различным областям экономики, промышленности, сельском хозяйстве и в других областях на основе строительства считается актуальной. Соответственно, при определении роли экономики в формировании аудита системы назначения его особой значимости. Эти показатели хозяйствующих субъектов, действующих в стране, формирование надежных и экономических показателей, а также развитие сферы услуг в решении проблем, возникающих в этом направлении необходимо. Все это может *sadaladıqlarımızı* отмечается в исследовании, очень важно, чтобы рассмотреть. Структура и объем диссертации. Введение Thesis, глава 3, пункт 9, выводы и предложения, ссылки, относятся к источникам структуры *ibarətdirTədqiqat* выглядит следующим образом: «общий финансовый контроль глава предприятия теоретических и методологических основы,

финансовый контроль и государственный финансовый контроль был интерпретирован на основе теоретических ориентаций а также негосударственных предприятий, а также его роль в финансовом контроле за деятельностью организации и определены.

SUMMARY

Azerbaijan gained its independence after the various new areas of the country, formation and, accordingly, the entity's management to a necessity here in the different financial analysis, financial standing and many measures as well as financial stability, to provide enterprises and non-state financial control in the area, such as the formation was necessary. In this regard, the activities of the management of an impact on the decision-making leading to the need arises to identify him. These impacts can not be managed in the management of the entity's activities during the period in which to form an opinion that allows. Defining the extent of its ability to be administered, how to determine the transparency of governance is reflected in the provision of information object. In modern times, as a mechanism for implementation of audit and financial control of non-state economy plays an important role in the various fields of application. The audit conducted by the service to be multi-faceted and includes audit services and advisory consulting services also reflect its application in various sectors of the economy expands. In this case, the service area, in addition to the various fields of economy, industry, agriculture and in other fields on the basis of the construction is considered to be urgent. Accordingly, in determining the economy's role in the formation of the audit of the system of appointment of its special significance. These indicators of economic entities operating in the country, the formation of a reliable and economic indicators, as well as the development of the service sector in solving problems emerging in this direction is necessary. All this can sadaladıqlarımızı noted in the study is very important to consider. The structure and volume of the dissertation. Thesis introduction, chapter 3, paragraph 9, conclusions and suggestions, references, refer to the sources of ibarətdirTədqiqat structure is as follows: "the enterprise's overall financial control chapter of the theoretical and methodological foundations, financial control and state financial control have been interpreted on the basis of theoretical orientations as well as non-

state enterprises, as well as its role in the financial control of the activities of the organization and determined.

Referat

Xüsusən, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərindən fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar nəzarət mexanizmi idarəetmənin tərkib hissəsi hesab edərək, bazar iqtisadiyyatına əsas elementi kimi tətbiq edilməyə başlanıldı. Bu zaman idarəetməni bazar iqtisadiyyatının elementi olmaqla, ümumilikdə, istehsal və kommertiya fəaliyyəti üzrə dövlət nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti hesab edilən audit nəzarəti formasında çıxış edir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müxtəlif yeni xidmət sahələrinin ölkəmizdə formalaşması və buna müvafiq olaraq həmin təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmaq zərurəti burada baş verən müxtəlif maliyyə nəticələrinin təhlili, maliyyə sağlamlaşdırılması və bir çox tədbirlərin eləcə də maliyyə sabitliyi təmin olunması müəssisələrdən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin sahə kimi formalaşmasını zəruri etdi.

Ümumilikdə, hər hansı bir təsərrüfat subyektinin idarə edilməsi dedikdə, onun qaydaya salınması daim fəaliyyətinin qurulması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində daima müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icrası üzrə düzgün qərarların qəbul edilməsini özündə əks etdirir. Bu istiqamətdə idarəetmə obyektinin fəaliyyətindən düzgün qərarın qəbul edilməsi üçün ona müəyyən yönəldici təsir göstərməsi ehtiyac yaranır. Bu təsirlər isə idarəetmə dövrü ərzində təsərrüfat subyektinin idarə oluna bilməyən fəaliyyətinin hansı formada olması haqqında fikir formalaşdırmağa imkan verir. Onun nə dərəcədə idarə oluna bilmə dərəcəsini müəyyənləşdirərək idarəetmə obyektində informasiya təminatının şəffaflığı müəyyən edilməsi öz əksini tapır.

Müasir dövrdə auditin qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmi kimi tətbiq edilməsində və iqtisadiyyat müxtəlif sahələri üzrə tətbiqi mühüm rol oynayır. Belə ki, audit icra etdiyi xidmətlərin çoxşaxəli olması və özündə auditor xidmətləri ilə yanaşı, məsləhət konsaltinq xidmətlərini də əks etdirməsi, onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Belə olduqda isə xidmət sahəsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, sənayenin, kənd təsərrüfatının və

digər sahələrin inşasından da irəli gələrək aktual hesab edilir. Buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında audit fəaliyyətinin rolunun müəyyənləşdirilməsində onun göstəricilər sisteminin təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricilər isə ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektləri üzrə etibarlı və iqtisadi göstəricilər sisteminin formalaşmasında və eləcə də xidmət sahəsinin inkişafında və bu istiqamətdə formalaşan problemlərin həll edilməsində zəruridir. Bütün bu sadaladıqlarımızı əsasən qeyd edə bilərik ki, tədqiqat işi olduqca aktual hesab edilir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısı, istinad edilən mənbələrdən ibarətdir. Tədqiqat işinin quruluşu aşağıdakı kimidir :

“Müəssisənin maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları fəslində ümumilikdə, maliyyə nəzarətinin nəzəri əsaslarla şərh edilmiş və dövlət maliyyə nəzarətinin istiqamətləri, həmçinin müəssisələrin fəaliyyətində onun rolu olan və eləcə də qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

“Qeyri-dövlət nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi” adlı 2-ci fəsildə isə ancaq bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri və ya bununla əlaqədar fəaliyyətin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, həmçinin auditor fəaliyyəti üzrə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə imkanları təhlil edilmişdir.

“Müəssisələrdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri “ adlı üçüncü fəsildə isə, ümumilikdə müəssisələrdə qeyri dövlət maliyyə nəzarətini təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyənləşdirilmiş və onların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində səmərəliliyinin əldə edilməsi və effektivliyin artırılması məqsədi ilə təkmilləşdirilmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.